

СТАРИНАР

STARINAR

Nouvelle série volume LXXII/2022

RÉDACTEUR

Snežana GOLUBOVIĆ, directeur de l'Institut archéologique

COMITÉ DE RÉDACTION

Miloje VASIĆ, Institut archéologique, Belgrade

Rastko VASIĆ, Institut archéologique, Belgrade

Bojan ĐURIĆ, Université de Ljubljana, Faculté des Arts, Ljubljana

Mirjana ŽIVOJINOVIĆ, Académie serbe des sciences et des arts, Belgrade

Vujadin IVANIŠEVIĆ, Institut archéologique, Belgrade

Dragana ANTONOVIĆ, Institut archéologique, Belgrade

Miomir KORAĆ, Institut archéologique, Belgrade

Arthur BANKOFF, Brooklyn Collège, New York

Natalia GONCHAROVA, Lomonosov, L'Université d'Etat de Moscou, Moscou

Haskel GREENFIELD, L'Université de Mantitoba, Winnipeg

Mirjana ROKSANDIĆ, L'Université de Winnipeg, Winnipeg

Dominic MOREAU, L'Université de Lille, Lille

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ БЕОГРАД

СТАРИНАР

Нова серија књига LXXII/2022

УРЕДНИК

Снежана ГОЛУБОВИЋ, директор Археолошког института

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР

Милоје ВАСИЋ, Археолошки институт, Београд

Растко ВАСИЋ, Археолошки институт, Београд

Бојан ЂУРИЋ, Универзитет у Лубљани, Филозофски факултет, Лубљана

Мирјана ЖИВОЈИНОВИЋ, Српска академија наука и уметности, Београд

Вујадин ИВАНИШЕВИЋ, Археолошки институт, Београд

Драгана АНТОНОВИЋ, Археолошки институт, Београд

Миомир КОРАЋ, Археолошки институт, Београд

Артур БАНКХОФ, Бруклин колеџ, Њујорк

Наталија ГОНЧАРОВА, Универзитет Ломоносов, Москва

Хаскел ГРИНФИЛД, Универзитет у Манитоби, Винипег

Мирјана РОКСАНДИЋ, Универзитет у Винипегу, Винипег

Доминик МОРО, Универзитет у Лилу, Лил

БЕОГРАД 2022

СТАРИНАР

Нова серија књига LXXII/2022

ИЗДАВАЧ
АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ
Кнеза Михаила 35/IV, 11000 Београд, Србија
е-mail: institut@ai.ac.rs
Тел. 381 11 2637191

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ
Јелена АНЂЕЛКОВИЋ ГРАШАР, Археолошки институт, Београд

ЛЕКТОР ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК
Александра ШУЛОВИЋ

ЛЕКТОР ЗА ЕНГЛЕСКИ ЈЕЗИК
Дејв КАЛКАТ

ГРАФИЧКА ОБРАДА
Данијела ПАРАЦКИ и D_SIGN, Београд

ШТАМПА
БИРОГРАФ, Београд

ТИРАЖ
400 примерака

СЕКУНДАРНА ПУБЛИКАЦИЈА
COBISS

Учесталост издавања једна свеска годишње.

STARINAR

Nouvelle série volume LXXII/2022

EDITEUR
INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE
Kneza Mihaila 35/IV, 11000 Belgrade, Serbie
e-mail: institut@ai.ac.rs
Tél. 381 11 2637191

SECRÉTAIRE DE RÉDACTION
Jelena ANĐELKOVIĆ GRAŠAR, Institut archéologique, Belgrade

LE LECTEUR POUR LA LANGUE SERBE
Aleksandra ŠULOVIĆ

LECTEUR POUR LA LANGUE ANGLAIS
Dave CALCUTT

RÉALISATION GRAPHIQUE
Danijela PARACKI & D_SIGN, Belgrade

IMPRIMEUR
BIROGRAF, Belgrade

TIRAGE
400 exemplaires

PUBLICATION SECONDAIRE
COBISS

The Journal is issued once a year.

Часопис је објављен уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

Ce périodique est publié avec le soutien du
Ministère de l'éducation, de la science et du développement technologique de la République Serbie

КРИТИЧКИ ПРИКАЗИ – COMPTES RENDUS CRITIQUES

Jozef Zábajník, Július Béreš, Pohrebisko z obdobia avarského kaganátu vo Valalíkoch-Všechsvätých. *Archeologica Slovaca Monographiae – Studia Instituti Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovacae Tomus XXVI*, Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Nitra 2016 (+ CD-ROM).

Jozef Zábajník, Pohrebisko z obdobia avarského kaganátu v Obide. *Archeologica Slovaca Monographiae – Studia Instituti Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovacae Tomus XXVI*, Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava – Nitra 2019 (+ CD-ROM).

Дуже од пола века словачка наука даје важне доприносе изучавањима археологије Авара. Међу најактивнијим прегаоцима на том пољу свакако је Јозеф Забојник из Археолошког института из Нитре. Од многобројних радова у којима је, током своје плодне каријере, умешно обрађивао различите сегменте наслеђа раног средњег века – материјалну културу, погребне обичаје и насеобинску археологију – издвојио бих два често цитирана дела: серијацију авародопских појасних налаза (Zábajník 1991) и монографију о оновременом наслеђу Словачке (Zábajník 2009). Чињеница да је аутор у тој књизи, која је доживела два издања (прво 2004. године), могао да сакупи и размотри главне резултате словачке археологије Авара, сама по себи говори о дOMETИМА тамошњих истраживања. Иако већина грађе потиче са заштитних ископавања, Забојник је могао да се ослони на низ темељно испитаних налазишта и претходно објављених монографија, као и на многобројне студије расуте у зборницима и археолошкој периодици. У годинама пред одлазак у пензију – верујем да ће му и она бити активна – аутор се подухватио немалог задатка да монографски објави пет раније истражених авародопских гробаља.

Досад су из тог корпуса објављене две књиге, које су тема овог осврта. У време писања приказа (крајем 2021. и почетком 2022. године), Забојник је предао у штампу публикацију некрополе Велики Медер, док су књиге о познатим гробљима Цифер–Пац и Чатај у припреми. Монографију о некрополи Валалики–Вшехсветих објавио је у коауторству с покојним Јулијусом Берешом (1939–2013), директором

Археолошког института Словачке академије наука у Кошицама, који је оставио трага пре свега у истраживањима раносредњовековних насеља на истоку земље (cf. Béreš 2008). Након предговора, уводна поглавља дају податке о историјату истраживања, стању документације и налаза и положају налазишта (стр. 9–18). Некрополе Валалики–Вшехсветих, друга по величини у источној Словачкој, истраживана је током неколико заштитних кампања: најпре крајем педесетих и почетком шездесетих под руководством Пастора, а потом осамдесетих година прошлог века са Берешом на челу. Будући да су откривене и сахране кремираних покојника, налазиште се сврстава у групу биритуалних гробаља са севера касноаварског Каганата (Zábajník 2004). У књизи су обједињени резултати Пасторових (гр. 1/59–96/62) и Берешових ископавања (гр. 1/82–108/84) – како у каталогу, тако и у редизајнираној техничкој документацији и цртежима налаза. Кад се из укупног броја истражених гробова узму касноантичке и позне сахране, остаје 197 гробова касноаварске некрополе који су представљени на реконструисаном ситуационом плану (obr. 4).

Прва ископавања вођена су у међусобно удаљеним сондама, па се оправдано сматра да је у том појасу некрополе остало неистражених гробова. Документација има много недостатака, цртежи и оријентација рака су шематизовани (за дечје гробове нису ни прављени), недостају фотографије, а скелетни остаци нису сачувани. О полној припадности суди се само на основу гробних прилога, а о животињским костима, углавном овчјим лобањама, на основу сажетих објављених

извештаја. Документација са каснијих ископавања је знатно боља, али су због неповољних метеоролошких услова и временских ограничења неке целине, нарочито коњанички гробови, биле лошије очишћене и илустроване. Као што је и код нас честа пракса, горњи слој се уклањао механизацијом, па је могуће да су оштећене неке плиће раке, мада је закључено да су на истраженом простору документоване све сахране. Скелети су лоше очувани, али је приложена антрополошка анализа, уз специјалистичке металографске анализе и анализе остатака дрвета, текстила и перли. Покретни налази су углавном сачувани и смештени у разним институцијама. Базе података о гробовима, прилозима и скелетним подацима приложене су на компакт-диску.

Село Валалики налази се у котлини, око 10 km јужно од Кошица и „екстремно је богато археолошким налазиштима”, од неолитских до касносредњовековних. Уз некрополе Кошице–Шебастовце I и Кехњец, гробље Валалики–Вшехсветих сведочи о аварском присуству у овој области на северној периферији Каганата. Други део назива локалитета (*Сви свети*) и позни гробови нагвештавају да је на том месту постојала и црква, што делује вероватно с обзиром на микро топографску повољност положаја. Налазиште је смештено на брегу речне терасе над десном обалом Хорнада, у западном, вишем делу села, на к. 188 m, што се бележи и на старим картама (обр. 1–3); избор локације одговара општим геоморфолошким условљеностима насељавања које су установљене на југу Каганата (Bugarski 2008). Педолошки покривач се састоји од хумусног слоја дебљине око 30 cm, мрке песковите земље (око 50 cm) и жуте пескуше у којој се очитавају раке – због тога није било могуће документовати ивице плићих, нарочито дечјих гробова. Песковита испуна рака пропушта воду, па су кости слабо очуване, док концентрација микроорганизама и киселост хумуса такође може неповољно да утиче на тафономску слику, као и распадање гробних конструкција, рад лисица, глодара и сл.

Ради уједначавања описа из документације, каталог гробова је сажет, али садржи све неопходне податке. Испод ознаке гроба и позива на илустрације даје се, где је могуће, полна и старосна припадност покојника, а потом рубрике с подацима о изгледу и димензијама раке, начину сахране, оријентацији и распореду гробних прилога, закључно са описом, мерама и нумерацијом илустрација појединачних налаза (стр. 19–49). Поглавље о погребном ритуалу отпочиње уопштем теоријским уводом (без пратећих напомена) о мањкавостима археолошког гробног записа и могућностима његове интерпретације, да би се аутор определио за комплексну анализу података у културно-историјском кључу, тј. у духу „традиционалног разумевања анализе погребних обичаја”, која би требало да осветли друштвене повезаности покојника на некрополи и шире. Ваља се ипак сетити старог упозорења Петра Томке да представе о неком друштву које превасходно проистичу из сагледавања гробаља – у овом случају аварског – могу да буду искривљене (Tomka 1986, 155). Од 197 авародопских гробова, 188 чине скелетне сахране. Преосталих девет гробова садржи остатке спаљених покојника – пет у ракама и четири у урнама. Покојници су углавном полагани у засебне раке, уз 11 двојних сахрана (cf. Valogh 2006). Некропола Валалики–Вшехсветих сврстава се у касноаварска гробља с великом заступљеношћу коњаничких сахрана. Има их чак 39 (19,8%). У шест таквих

целина нису нађене људске кости: или су пропале, што се чини мање вероватно, или је реч о сахранама коња. Скелетних остатака нема ни у шест обичних рака.

И поред описаних ограничења у документацији и стања скелета, аутори су се потрудили да реконструишу полну и узрасну слику гробља. Осим на основу антрополошких анализа, дечји и јувенилни узраст је одређиван према димензијама рака, а пол у односу на гробне прилоге. То је уобичајен поступак у случајевима када антрополошка документација није потпуна, примењиван и приликом анализе авародопске грађе са нашег простора (Бугарски 2009а, 84–85). Треба ло би ипак скренути пажњу да се налази карактеристични за особе женског пола – и то као једини „полно осетљиви” прилози – срећу у појединим аварским гробовима у Трансилванији који су на основу антрополошких анализа приписани мушкарацима (Cosma 2020), док је управо на тлу Словачке регистровано 26 коњаничких сахрана особа женског пола, од којих неке, опет, не садрже „женске” прилоге (Čilinská 1990). Ипак, такви изузеци вероватно не би знатно утицали на установљене статистичке односе. Полно је одређено 29 сахрана мушкараца и 26 жена, уз чак 71 дечји гроб (36%); установљена су и четири покопа јувенилних особа. Није утврђен пол 34 одрасле особе, а у четири случаја нису одређени ни пол ни старост. Резултати антрополошке анализе су нешто другачији. Испитани су земни остаци 97 особа, од којих је мало више припадало особама женског пола. Није установљена полна припадност осморо одраслих, те ниједне од 45 младих особа (54,64%: стр. 269–289). Ако се има у виду начин ископавања, број дечјих гробова је био још већи, па аутори с правом истичу високу смртност најмлађих у раном средњем веку, дајући пример некрополе Кошице–Шебастовце I са чак 52,6% сахрањених из те старосне групе. Слични проценти су утврђени и на раносредњовековним гробљима ван аварског простора (Štefančíč 1988: 66).

Гробље Валалики–Вшехсветих је прво на истоку Словачке на којем су констатовани „прави” (*regulárne*) гробови кремираних покојника. Кости су откривене у плитким јамама (гр. 2/59, 4/59, 9/60, 15/60 и 50/61), каткад груписане, па се претпоставља да су биле стављане у реципијенте од органског материјала. С друге стране, у гр. 20/60, 40/61, 76/62 и 17/83 остаци покојника су били похрањени у урне, мада се због стања документације оставља извесна резерва. Плитких гробова спаљених особа морало је бити више: чини се да су многи уништени приликом орања. Занимљив је закључак да су, макар у неким случајевима, људски остаци били полагани у оштећене посуде (стр. 50–52).

Кад је реч скелетним сахранама (стр. 52–56), преовлађују правоугаони (ређе трапезоидни) укопи, с дужим странама рака у распону 0,8–3,6 m и краћим од 0,4 до 2,4 m. Најмање раке припадају дечјим а највеће коњаничким гробовима. Углавном су вертикалних страна, понекад повијених. Због начина ископавања, дубина укопа није мерена у целисти. Ипак, 22 раке су дубље од 2 m. Према очекивању, део тих гробова је имао богатије прилоге – на некрополи Нове Замки углавном је установљена корелација између дубине укопа и вредности гробних инвентара (Čilinská 1966, 23, 107–108). Међутим, остали дубоко укопани гробови дали су сасвим скромне налазе, док су коњаничке сахране 5/82 и 101/84 без прилога. Исти феномен се прати на гробљима у

области Комарна: аутори наводе подстицајна размишљања да су такве целине могле да садрже несачуване луксузне прилоге од органских материјала или сликане ковчеге. Неки коњанички гробови на некрополи Валалики–Вшехсветих били су плиће укопани (29/83, 40/83, 46/83 и 61/83) – они се групишу у северном делу гробља и другачије су оријентисани од осталих коњаничких сахрана, у оси североисток–југозапад. Због недостатка и скромности прилога, није могуће утврдити да ли се они издвајају и по времену покопа. Требало би додати да дубина уповања раке указује на труд (утрошак времена) заједнице, па би је ваљало узети у обзир у расправи о социјалним статусу покојника. Зашто тај сегмент сахране није увек био пропраћен „одговарајућим” обиљем и вредношћу прилога, питање је на које археологија тешко може да да одговор, посебно не обавезујући. Чини се да би те аспекте (авародопског) сахрањивања требало пратити на локалном или регионалном нивоу, где би до изражаја могао да дође Балинтов хоролошки приступ (Bálint 2019; уп. Бугарски 2020).

И поред недовољне очуваности гробних конструкција, примећено је да је дубока рака коњаничког гроба 104/84 била укопана „на банак”, тако да њене странице прихвате покривач од дасака. Поједини испусти у ракама, често уз краће странице, не могу да се тумаче на исти начин јер су установљени при дну упоа. У неколико случајева (гр. 44/61, 73/83, 88/84 и 98/84) уочене су дрвене конструкције уз ивице рака, скоро све причвршћене гвозденим оковима, које су више или мање сужавале гробне коморе. Налази таквих окова у авародопским и познијим гробовима, такође, упућују на сахрану у ковчезима; помало збуњује што је на овом месту описана и конструкција модерног гроба 77/62. Гроб 73/83 био је опремљен и угаоно постављеним дирекцима, изван саме гробне коморе, што такође представља уобичајену гробну конструкцију (обр. 5–6). На дну јаме оштећеног гроба 91/84, испод скелета коња, уочен је танак појас црвено гореле пескуше. Зоне другачије земље испод покојника у неколико касноаварских гробова у Бечеју протумачене су као остаци даске или кожане подлоге (Микић Антонић 2012, 80). За разлику од гробља Валалики–Вшехсветих, околност да су раке биле укопане у песковиту земљу обезбедила је поуздане реконструкције гробних конструкција на неким другим оновременим некрополама (cf. Ricz 1985; Scharer-Liška et al. 2015).

Одељак о оријентацији рака (стр. 56–58) отпочиње прегледом пракси археолошке документације, при чему се истиче покушај Фалка Даима да и тај параметар искористи за датовање целина на некрополи Леберсдорф у Аустрији (Daim 1987). Оријентација гробова вероватно је имала неки значај који нам данас измиче – макар уколико не уважимо предлог Петера Томке да је зависила од периодичних промена магнетног пола и, последично, смера ветрова (Tomka 1986, 165). Изражено је и мишљење да се мања одступања од „ритуалне оријентације” могу објаснити „једино” тиме што су стране света одређиване према излазећем сунцу, које је у току године само два пута на истом месту на хоризонту (Ковачевић 1977, 201, сл. 140). С друге стране, морамо имати у виду да је положај раке могао да прати правац претходних упоа. Како год било, на тлу данашње Словачке су установљене три групе авародопских гробља у односу на оријентацију гробова. Најбројнију чине некрополе са гробовима у оријентацији северозапад–југоисток, док гробље Валалики–Вшехсветих,

где је вршена детаљна анализа оријентација рака и скелета, припада другој групи налазишта, с гробовима оријентисаним у оси исток–запад (diagram 1–2). Положају покојника посвећено је мање текста (стр. 59). Углавном су сахрањивани на најубичајенији начин, с рукама опруженим поред тела или понекад на карлици. Приљубљеност удова може бити последица сахране у уском гробу и(ли) сандуку, односно умотавања покојника у покров, што се често бележи на читавом аварском простору. Значајно одступање је уочено у гробу детета 39/83, старости око 1,5 године, које је покопано потрбушке, с прекрштеним ногама, и које је можда било подвргнуто трепанацији. Примера ради, двогодишње дете на раноаварској некрополи Чик такође је било сахрањено потрбушке (Бугарски 2009а, 81; о случајевима трепанације у аварско доба в. Bereczki et al. 2010, Premužić et al. 2016). Старија жена из гроба 99/84 била је покопана у згрченом положају и по свој прилици везана, док је старији мушкарац из малог гроба 53/83 вероватно био сахрањен у седећем положају. О таквим сахранама, познатим пре свега из Азије, код нас је писала Лепосава Трбуховић (1980, 124), а касноаварска сахрана у седећем положају можда потиче из Бајмока (Риц 1997, 204).

Према студији Петера Томке, двојни гробови су били заступљени са 1–2% у укупном збиру сахрана на тлу Каганата, што одговара археолошкој слици из других периода (Tomka 2003). Пол и узраст сахрањених не показују нарочите правилности па су такви гробови, од случаја до случаја, различито интерпретирани (Grefen-Peters 1992). У односу на општу слику, проценат двојних сахрана на некрополи Валалики–Вшехсветих је већи, јер их је документовано десет (11?). У пет гробова била су покопана по два детета, у два одрасле особе с децом, а у три случаја су забележене двојне сахране одраслих особа. Врло је важно објашњење да је чак седам двојних сахрана установљено током антрополошке обраде. Узрок је у слабој очуваности скелета и оштећењима гробова, а последица мора бити опрез приликом „чисто” археолошке анализе некропола јер су се, у овом случају, само у гробу 44/61 јасно показали скелети жене и детета. Будући да у већини таквих гробова на публикованом налазишту нема прилога, или су врло скромни, вероватно не би могло да се помишља о истицању друштвеног статуса преко примењеног ритуала (стр. 59–60). Сличну процентуалну, старосну и археолошку слику дају, рецимо, двојни гробови са некрополе Арадац (Нађ 1959, 49–55). Већина коњаничких гробова била је оштећена (стр. 60). Само девет њих је нађено нетакнуто, док је гроб 85/83, најбогатији на некрополи, оштећен у мањој мери. У добро сачуваним гробовима, покојници су по правилу лежали у јужном или југозападном делу раке а коњи, супротно оријентисани, с њихове десне стране. Такав положај одговара типу I коњаничких сахрана по класификацији Атиле Киша. Иако је у позноаварском периоду било заступљено мање варијанти коњаничких сахрана него раније, што се може тумачити и уједначенијом етничком сликом, нису установљене апсолутне законитости у спровођењу ритуала. Та стара оцена (Kiss 1962, 161) на нази је и данас. Процент коњаничких гробова на анализираној некрополи (19,8%) знатно премашује процену укупног удела таквих целина широм Каганата – око 10% (Bede 2012, 43, 46–47, n. 10) – па би и у овом случају ваљало приступити хоролошкој анализи.

И поред лоше очуваности, испитани су скелети 22 коња, уз сажету публикацију археозоолошке анализе. Девет коња било је старо између шест месеци и пет година, а десет између шест и десет година; само је коњ из гроба 77/83 био старији од 20 година. Одређен је пол десет пастува (Müller, Ambros 1994, 129–131), тако да није утврђено присуство кобила које су у Комарну сахрањиване у женским коњаничким гробовима (Čilinská 1990, 136). На шест скелета примећени су трагови убијања животиња. Занимљива је примедба да 12 од 13 окованих ведрица на некрополи потиче из коњаничких гробова. Будући да су обично прављене од тисовине (*Taxus baccata*), која наводно испушта отрове на које су коњи нарочито осетљиви, сматра се да животиње пре клања бивале омамљене водом из њих (Ambros 1993, 116). У шест случајева ведрице су биле уз лобање коња, док је у гробу 24/60, према документацији, лобања била одвојена од скелета животиње и положена у реципијент. Иако је приликом усвајања сличних интерпретација нужан опрез, описана анализа свакако говори у прилог свеобухватном, интердисциплинарном разматрању археолошке грађе. Код нас су, нажалост, археозоолошка испитивања авародопских остатака тек у повоју. Светлана Блажић је још 1980. године обрадила кости са некрополе у Бечеју (Микић Антонић 2012, нап. 1), у новије време су вршена испитивања животињских – и коњских – костију са великих касноаварских гробаља у околини Новог Сада (заштитна ископавања Душанке Веселинов), али су досад објављене само анализе скелета коња из Обреновца (Марковић 2013; Marković *et al.* 2015: изостала је археолошка публикација).

Неколико гробова с прилозима, без људских костију, могло би да се припише деци чији се земни остаци нису сачували до времена археолошког ископавања. С друге стране, документована је изузетно велика рака гроба 45/61, који је био означен као кенотаф (*cf.* Novotnik 2011; Đuricová 2014). У гробу је нађен само један коњски зуб. Аутори нису сигурни да ли је заиста реч о симболичкој сахрани, потпуној декомпозицији скелета или чак последици неадекватног ископавања и документовања: последње две могућности делују мање вероватно. У гробовима 11/60, 38/61 и 64/83 нађене су само животињске кости. Потом се дискутује о оштећењима гробова, која могу бити савремена или оновремена – у другом случају, могла су настати због пљачке или из ритуалних разлога („негативна” или „позитивна” мотивација; *cf.* Aspöck 2018). Грбове су могли да похарају странци, али су такве целине често оштећене управо на местима где се очекују највреднији прилози, што би говорило о доброј обавештености, тј. домаћој изведби. Оштећења рака из ритуалних разлога вероватно би такође представљала траг деловања локалне заједнице. Таква штета је најбоље документована у гробу 72/62 (Т. XLVIII, 72/62). На некрополи Валалики–Вшехсветих затечен је чак 61 оштећен гроб. Само у два случаја оштећења су скорашња, док су остали грбови вероватно ремећени из ритуалних разлога. Сматра се да пљачка није била узрок оштећења јер нису диране најбогатије целине. Међутим, од 39 коњаничких гробова само девет је остало нетакнуто – вероватно су и неки од њих били раскошније опремљени. Оштећења настају и приликом укопавања млађих гробова, али у тим случајевима (гр. 4/82 и 5/82, 48/83 и 51/83, 102а/84 и 102б/84) нема хронолошки осетљивог инвентара који би помогао у рашчитавању страгиграфије (стр. 61–64).

Одељак о гробним налазима отпочиње дискусијом о *прилозима* (непропадљиви делови одеће, личне опреме, наката, наоружања и сл.) и *даровима* (посуде које су садржале храну или пиће, животињске кости као остаци популдне или пак у симболичкој улози: *cf.* Kroll 2013). Прилози у „функционалном” распореду, попут остатака појасне гарнитуре у пределу карлице или наушница уз лобању, свакако су представљали део ношње. Међутим, такви налази могу бити положени у другачијем распореду – тада и њих можемо посматрати као дарове, чак не нужно ни као делове ношње који одређују пол сахрањене особе (стр. 73; *cf.* Bugarski *et al.* 2013, 295–296). Додајмо да „функционални” распоред прилога не би требало мешати са терминологијом Хајнриха Харкеа, који је у свом утицајном теоријском раду археолошки гробни запис рашчланио на *намерне* (*intentionale*) и *функционалне* податке. Први представљају прилоге које (на један или други начин) полажу ожалостњени, док се у друге убрјају скелетни остаци који говоре о животу покојника на начин који није замагљен ритуалом сахране (Härke 1993). Због пљачке и начина покопа, чак 56 (28%) гробова на некрополи Валалики–Вшехсветих не садржи покретне налазе, док су у 14 гробова нађене само животињске кости – то су углавном дечји грбови. Таква популдна потиче из укупно 36 гробова. Археозоолошке анализе углавном нису биле вршене, док се у документацији у већини случајева кости не опредељују према врстама. Знамо тек да су остаци овце/козе нађени у осам гробова, а перади у пет. Кости говечета нађене су у једном гробу, док су у гробу одрасле особе 57/61 била приложена два јајета. Лобање животиња потичу из 31 гроба и махом нису разврстане. Занимљив је, али вероватно не довољно поуздан, покушај аутора да их одреде према величини на цртежима основа гробова: тако посматрано, већина би припадала овцама/козама, чије лобање представљају уобичајен прилог на авародопским некрополама у данашњој Словачкој.

Кад је реч о покретним налазима, већина гробова садржи скромне прилоге попут копчи, ножева или врхова стрелица. У неоштећеним целинама налази су углавном у „функционалном” положају (стр. 64–65). Најпре су представљене појасне гарнитуре, најрепрезентативнији и најуже датовани аварски налази. Препознатљиви језичци, копче и окови потичу само из седам укопа (22/60, 24/60, 42/61, 54/61, 74/61, 85/83 и 98/84); поједини облици нису били уврштени у серијацију Јозефа Забојника (Zábojník 1991). Од набројаних гробова, шест су коњанички. Док из гроба 74/62 потичу делови појаса чије изворно датовање не пада у исте фазе касноаварског периода (што није реткост), престојали комади се датују у јасно одређене временске одсечке. Грб 98/84 је из фазе SS II (720–750) и представља једну од најранијих сахрана на некрополи, а остали махом из друге половине 8. века, попут најбогатијег коњаничког гроба 85/83. Појасни налази из гроба 42/61 датују се до почетка 9. столећа. Међу налазима оружја доминирају врхови стрелица, забележени у 21 гробу (13 коњаничких). Најчешће су прилагане појединачно, махом су у облику ластавичјег репа и каткад тордиране; забележена су само два гробридна врха. Различита копља, нађена у шест коњаничких гробова, припадају уобичајеним типовима. У ту групу предмета треба сврстати и налаз из гроба 95/84, уз снажну резерву опредељен као пробојац (Т. С1Х/95/84:2), који заправо представља

петицу мањег пројектила. Ти шиљати предмети су векови-ма служили као ојачања доњих делова држаља оружја (cf. Бугарски 2009b, 430–431), али се неретко ни у најновијој литератури не препознаје њихова функција (e.g. Дрёмов, Круглов 2021).

Налази сечива и секира су документовани у по четири сахране. Уз несачувану сабљу и палаш, нађена су два сакса. Три сечива потичу из целина с појасним оковима, што је честа комбинација још од средњоаварског периода (Csiky 2015, 362), а једно из коњаничког гроба 84/62 који се на основу орме датује у другу половину 8. века. Секире су различитих облика. Налази из (авародопских) гробова се углавном тумаче као оружје, чему се приклађају и аутори књиге. У прилог таквом одређењу овде сведочи мала дужина налаза – до 15 cm (Бугарски 2015, 139–140; cf. Szücsi 2014). Опредељивање сечива у групу бојних ножева је сложено и често субјективно. Аутори, а међу њима и Забојник, нуде различите параметре. Главни је свакако величина предмета: с временом се углавном остало на дужини сечива, без трна. Ако као референтну узмемо поделу Гергеља Чикија, у бојне ножеве се сврставају налази са сечивом дужим од 20 cm (Csiky 2012, 377, n. 32; cf. Бугарски 2015, 141). Ниједан налаз са некрополе Валалики–Вшехсветих не испуњава тај критеријум, а посебно не нож из гроба 85/83, чије је сечиво дугачко тек 12,5 cm. Најдуже је сечиво из целине 99/84 (преко 18 cm), али се аутори питају да ли би налаз из гроба старије жене могао да се определи као бојни нож. У овом случају мора се упозорити на мешану аргументацију, на трагу у основи застарелог мишљења да оружје у гробу превасходно представља ратничку опрему коју је покојник користио током живота. С тим у вези, у десет целина су документоване комбинације оружја, најчешће сечива са стрелицама, које не би требало тумачити као функционалне борбене сетове (Csiky 2015, 389–390; cf. Бугарски, Ivanišević 2018, 314–316, Tab. 1). Три коштана предмета из гроба 24/60 нису оплате рефлексног лука (стр. 65–70, 76).

Опрему коња чине функционални комади, попут узенгија, жвала и копчи седла, и статусно и хронолошки изражајни украси орме. Жвале су једноставне, завршене алком, или сложеније, с равним псалијама. Потичу из истих 11 целина у којима су нађене узенгије. Парови се, изузев у два гроба, састоје од истих стремена – најзаступљеније су касноаварске узенгије с тзв. омега петљом. Копче седла и орме су најчешће гвоздене, правоугаоног или трапезастог облика, различитих величина и без хронолошког значаја. Комади орме су прављени од лима и каткад посребрени. Нађени су у десет гробова, од којих најбогатији нису били оштећени (гр. 24/60, 42/61, 84/62, 85/83 и 98/84). Розете су налажене у пределу лобање коња, што значи да су красиле узде – на другим гробљима се бележе и у различитом распореду. Углавном су кружне, са испупченим средишњим делом. Украшени су, сложеним флоралним мотивом, само парови фалера из гробова 95/62 и 98/84; нађена је и гвоздена фалера са бронзаним централним делом (cf. Čilinská 1961). Мање розете се јављају у више варијанти: могу бити глатке или с калотом издељеном у шест поља, од којих неке имају венце псеудогранула. Поједини лимени окови орме су правоугаоног облика, украшени отиснутим геометријским мотивима, а међу најмлађима су тзв. четворолучни (*vierbogiger*) ливени окови, какви су налажени широм Карпатске котлине. На

Тисафиреду се датују у последњу петину 8. века (Garam 1995, 360, Abb. 216/16, 18, 19; 254), а код нас се срећу у Челареву (Bunardžić 1985, Cat. 409–410, Fig. 30/2, 7). Прапорци потичу из четири коњаничка гроба. На другим налазиштима су познати и из женских и дечјих гробова и такође се датују позно, с тежиштем у последњој четвртини 8. и на почетку 9. века (Daim 1987, 159, Abb. 29; Garam 1995, 342, Abb. 200/10, 254). У занимљивом екскурсу аутори претпостављају да су прапорци у гробу 98/84 били пришивени за појас испод лимених украса орме (стр. 70–73). Врло су подстицајна нова акустичка испитивања прапораца са гробаља у Комарну, која су показала да је налаз из једног дечјег гроба био сасвим тих, као амајлија, док је најгласнији нађен у коњаничком гробу. Можда су, дакле, имали различиту функцију (Pomberger *et al.* 2021), где би звук прапорца орме имао психолошку улогу у боју.

Појединачно или у пару, наушнице су документоване у 20 гробова – према антрополошкој анализи, искључиво особа женског пола. Уобичајене су једноставне бронзане каричице, каткад с коленицама или тордиране. Алке су могле да носе привезак са стакленом перлом. Једноставан облик одговара комадима типа Па са некрополе Нове Замки, где се датују од 650. до 725. године (Čilinská 1966, Тур. Па, Abb. 11), али сматрам да то не важи за наушнице из гроба 44/61, чији привесци висе о елипсоидној алки с коленицама (Т. XXXV/44/61:1), што је познија форма. У неколико случајева, један крај глатке каричице био је обликован у виду коничног или цилиндричног навоја. Такви примерци се на некрополи Нове Замки датују у 8. и прву четвртину 9. века (Čilinská 1966, Тур. V, Abb. 11). Декоративнији комади са елипсоидним ливеним алкама ромбоидног пресека, коленицама и перлама потичу из гроба 80/83. Одговарају типовима Ша и Шс са гробаља Нове Замки, где се датују од 725. до 825. године (Čilinská 1966, Тур. Ша, Шс, Abb. 11). Оцењено је да је репертоар наушница скроман и да не пружа оквире за ближе хронолошко одређење гробова, мада се у новијој литератури нуде ужа датовања. На репрезентативној некрополи Тисафиред, наушнице типа Па по класификацији Злате Чилинске одређују се од 670. до око 730. године, а оне њеног типа V знатно уже, тек од почетка 9. века (cf. Garam 1995, Abb. 254). Оцењено је да су наушнице из гроба 104/84 јединствене на простору Каганата, јер им је кружна алка направљена уплитањем двеју жица различитих боја. Према се расправља о слично израђеним алкама, сачувана сферична перла је од сребра а не од стакла (стр. 73–75, obr. 7). Разнобојне стаклене перле нађене су у 17 гробова, често у комбинацији с наушницама. Примерци у облику семенки лубенице су углавном црне боје, док међу вишечланим цилиндричним перлама има и оних са златним премазом. Аутори сматрају да ни перле не омогућавају прецизније датовање целина. Нешто ужа хронологија успостављена је за одговарајуће налазе из Тисафиреда, који се збирно датују у другу половину 8. века и касније (cf. Garam 1995, Abb. 254). Документована су само два прстена, ливени бронзани из женског гроба 72/62 и прстен од сребрног лима из гроба 89/84, који нису подробније обрађени (стр. 75).

У расправи о „предметима свакодневне употребе” (стр. 76–78), писци обрађују сасвим различите налазе који се обично воде под категоријама *џрибора*, *ношње* и *алаша*. Уобичајени гвоздени ножеви потичу из 42 гроба, од којих

неки припадају особама женског пола. Сматра се да они представљају најелементарнију својину слободних припадника аварског друштва (Ковачевић 1977, 102). Затим се наводе налази обичних гвоздених копчи из 43 гроба. Оне нису хронолошки индикативне, будући да се веома често налазе широм Каганата, у свим периодима аварске превласти; није јасно зашто нису представљене међу деловима одеће. Слично би важило и за једноставне гвоздене алке. Од укупно шест примерака, три се јављају као комади орме: истоветне алке су се свакако користиле и на друге начине. Нађен је само један биконични пршљенак. Кресева и кременови су регистровани у шест, односно 12 гробова: та диспропорција није нарочито важна јер је било који гвоздени предмет могао да се користи као оцило. Махом су полагани у гробове мушкараца различитог узраста. Једини срп потиче из гроба 88/62. Био је положен преко карлице особе неодређеног пола, адолесцентног или зрелог узраста (из исте целине су наушница и нож: Т. LXVI/88/62). Без веће расправе се преносе анализе Жужане Борозове, где се истиче старо тумачење да су српови полагани не би ли се спречило повампирење, док се оправдано сумња да су били коришћени као оружје. Велика већина тих алатки из аварских гробова у Словачкој је нађена у равницама близу река (cf. Borozová 2006). Без обзира на додатне – и мање вероватне – могућности интерпретације, српови представљају вредно сведочанство пољопривредне делатности аварске популације, која се често опредељује као номадска (cf. Бугарски 2009а: 138–139).

Предмети од кости заступљени су прободјима (?), који су налажени само у коњаничким гробовима: више таквих налаза потиче из гробова 42/61 и 74/62, а један из богате целине 98/84 (Т. CXI/98/84:7). Намена тих предмета није јасна. С обзиром на паралеле из других целина у Словачкој, разложно је претпостављено да су чинили део опреме коњаника, али су доста крхки у односу на релативно сличне предмете од рога, тзв. алатке за дрешење чворова (cf. Бугарски 2009а: 124–125). Из разноврсног инвентара коњаничког гроба 85/83 истиче се и неукрашен реципијент од рожине, који би припадао „типу” У одговарајућих предмета. Углавном се сматра да је у њима чувана со. Та подела, међутим, тешко може да се прихвати као право типолошко разврставање, јер је узрокована обликом самог рога а не деловањем занатлија. Позивајући се на збирку из Микулчица и један старији попис, аутори оправдано сматрају да ти предмети не могу да се користе за прецизно датовање целина: гроб 85/83 је на основу појасних налаза датован у другу половину 8. века (стр. 77–78). У новијем прегледу Јануша Горецког прикупљено је 110 (рано)средњовековних реципијената за со, с датовањем од 7. до 13. века. Већина гробних налаза је перфорирана и нађена у пределу карлице, па је јасно да су ношени о појасу, мада је налаз из једне средњоаварске целине из Беча са седла (Górcscki 2005, 95, 129). На приложеној основи гроба није забележен положај налаза (Т. ХСVIII, СII/6). Налазима кружних окова ведрица посвећено је, на први поглед, несразмерно пуно текста у односу на речитије гробне прилоге (стр. 78–80). Аутори су мерили њихове пречнике ради реконструкције облика и димензија дрвених реципијената. Окови су прављени савијањем гвоздених трака ширине 1,5–3 cm у кружнице, углавном по три – пречника од 15 до 40 cm – тако да ведрице нису биле ци-

линдричне, већ облика зарубљене купе. Четири сачуване гвоздене дршке указују на обим ведрица при врху (16–23 cm). Карактеристични окови дршки у виду ластавичјег репа такође потичу из четири гроба. Они могу бити и познији: кратка расправа о раносредњовековним ведрицама прати публикацију таквог налаза из Винче (Вујовић 1994). На основу појасних налаза, ведрице са некрополе Валалики-Вшехсветих се датују од друге четвртине и кроз другу половину 8. века, што је чак уже него у Тисафиреду (cf. Garam 1995, Abb. 254).

Потом се расправља о керамичким посудама из 27 гробова (13,6%). На северној периферији Каганата, само је на гробљу Леберсдорф (Daim 1987) нађено сразмерно мање лонаца. Већина посуда била је положена у гробове деце и јувенилних особа. Само су у гробу 2/59 нађене две посуде, али ту је реч о сахрани кремираног покојника; у лонац из гроба 76/62 стављене су неизгореле кости одраслог покојника. Све посуде су украшене, нема примерака тзв. жуте керамике, а чини се да су сви лонци били рађени на витлу осим, можда, два примерка. На такву могућност, осим саме форме, упућивали би и врло грубо изведени украси (Т. XLI, 55/61:1; LXXXV, 62/83:1). Лонци су уобичајених димензија. Иако има и нижих од 10 cm, већина њих је висине 12–14 cm (tab. 3, diagram 3). Урне из гробова 20/60 и 76/62 су више од 20 cm, што је у складу с приложеним прегледом димензија урни на северу Каганата. На сл. 8 даје се табеларни приказ декорација, које су распоређене у шест група (А–F). Украси су извлачени зашиљеним инструментом или чешљем, у виду засебно изведених или комбинованих водоравних линија и валовница. Групу D чине урезани и пунцирани цикцак украси. У испунама рака налажени су и појединачни уломци, углавном раносредњовековни али и два касноантичка, а у гробовима 22/60 и 14/60 и по једна фибула, односно касноантички прстен. Због стања документације, писци се нису изјаснили да ли је и фибула у гроб доцела случајно, или је пак представљала гробни прилог. Прстен је, међутим, нађен у пределу шаке (која недостаје), па може да се протумачи као нађена старина која је потом била ношена као накит (Т. VII/14/60). Сем цитиране литературе, о прилагању старијих предмета у авародопске гробове пише и Анита Рапан Палеша (Rapan Papeša 2020), која такође прави разлику између налаза који су задржали изворну функцију и оних који нису имали практичну вредност, већ су вероватно били прилагани ако амулети (или играчке). Разматрања исте праксе на англосаксонским гробљима су слојевитија, јер се размисла и о тежњи за истицањем друштвеног статуса појединачна који се испраћају са старинама и њихових породица (cf. Costello, Williams 2019). У наставку се обрађује шест гробова из новог века, којима се нећемо бавити (стр. 84–85).

На наредне две странице обрађују се релативна хронологија авародопског материјала и апсолутна гробља Валалики-Вшехсветих. Расправа полази од основне поделе на три фазе коју је формулисала још Илона Ковриг (Kovrig 1963). Питање је у којој мери је овакав увод био неопходан, сем што вреди подсетити да се њена периодизација – у основном облику – потврдила и након важних рачунарских серијација израђиваних током последње две деценије прошлог века, које се користе и данас. Пада у очи да се, с правом, цитирају остварења аустријских археолога Фалка Даима и Петера Штадлера, као и спомињана серијација самог

Јозефа Забојника, али се у овом контексту не наводи кључна публикација некрополе Тисафиред (Garam 1995). Нешто више простора заузима расправа о почетку средњоаварског периода (око 650. или 670. године), при чему се аутори залажу за старији датум. Данашња Словачка углавном баштини касноаварску оставштину, док су на некрополи Валалики–Вшехсветих заступљене целине из последња три (од четири) одсечка позне фазе: стога на овом месту нема разлога за дискусију о хронологији претходних фаза. Разлагање хронологије самог гробља отежано је тиме што је мало налаза који омогућавају финије датовање. На неколико места сам се осврнуо на ужа временска одређења појединих предмета која се нуде у литератури, али је могуће да писци – без сумње веома упућени – те студије не сматрају сасвим релевантним за север Каганата. Стога се датовање врши пре свега на основу малобројних појасних налаза, а према Забојниковој типохронологији (Zábojník 1991). То је изведено сажето, без детаљније расправе о појединим типовима. Гроб 98/84 је, поновимо, из друге четвртине 8. века, што би одговарало најстаријем хоризонту сахрањивања. С обзиром на налаз окова серијацијског типа 547, могли бисмо га прецизније датовати у крај фазе SS II. Следећој фази – SS III (750–780) – одговарали би гробови 24/60, 54/61 и 85/83. У последњу фазу, SS IV, тј. у последњу четвртину 8. века, датују се појасни налази из гроба 42/61. Датовање некрополе од око 730. године до конца 8. века одговара установљеној археолошкој слици у рејону Кошица, где се не бележе гробови раног 8. века, из фазе SS I.

У сведеним завршним разматрањима понављају се опаске о методологији истраживања и документовања те проблемима с којима су се аутори суочавали приликом реконструкције ситуационог плана. План је одштампан с нешто другачијим ознакама гробова, што због основне нумерације рака не представља потешкоћу (obr. 9). Хоризонтална стратиграфија је представљена сажето. На основу положаја гроба 98/84, али и оближњих укопа 96/84 и 104/84 са карактеристичним наушницама, закључено је да је некропола била формирана у западном делу испитане површине. Потоњи развој није лако разлучити. На истоку се налази гроб 74/62, у којем је, како је већ напоменуто, затечен инвентар различитог датовања. Напоменуто бих да копча са лименим оковом одговара серијацијском типу 119 с прелазна фаза SS I и SS II, док карактеристичан оков у виду елисе пропелера припада типу 547, који се датује у прелаз између фаза SS II и SS III (cf. Zábojník 1991). Датовање целине се изводи према млађем налазу, па не чуди понуђено сагледавање места овог гроба на некрополи. Ипак, из те целине потиче и прапорац, који би могао да буде још познији: не треба заборавити да појасне гарнитуре састављене од комада различитог датовања могу бити млађе од времена производње најмлађег члана. Код нас се тим размишљањима својевремено посветио Ђорђе Јанковић (2003, 101–104), што треба истаћи и поред погрешних закључака о касноаварском гробљу у Новом Сланкамену.

Између прве групе покопа и гроба 74/62 налази се гроб 54/61, јасно одређен у фазу SS III, што речитије одражава след сахрана. Гроб 22/60, датован још једним примерком серијацијског типа 547, налази се у североисточном делу некрополе, близу гроба 24/60, а нешто северније од њих је гроб 42/61, можда најмлађи на некрополи. Аутори наводе

да остале сахране није могуће овако разврстати. Додајмо да то што је ситуациони план, и поред великог труда аутора, нужно шематизован, онемогућава макар провизорно датовање околних гробова према оријентацији, али можемо покушати да допунимо стратиграфска разматрања анализом наушница. Рани тип из гроба 70/83 могао би да сврста ту целину међу најстарије на гробљу, али се она налази источније од њих. Кад је реч о покопима са каричицама с навојима, врло позног датовања, гроб 61/61 је заиста један од најисточнијих, али је гроб 34 посред истраженог простора. У њему је нађена и једна тордирана алка, свакако ранијег датовања (Т. XXIII/34/60), па делује да на разматраној некрополи каричице с навојима заиста нису тако уског датовања као у Тисафиреду. У сваком случају, аутори су јасно приказали ширење гробља са запада на исток, с тим што се чини да позне целине инклинирају и ка северу. Потом се посматра распоред гробних прилога. Перле се групишу у западном делу гробља, где се наслућује и извесна концентрација гробова без прилога, који су ипак прилично равномерно заступљени на истраженом простору. Такви покопи се често приписују популацији раног 9. века (obr. 10, 11).

Изостаје анализа распореда гробова спаљених покојника, који се групишу у северној половини источног дела гробља (obr. 9, f). Њима ни у претходном тексту није посвећена већа пажња, већ се спомињу у ширем контексту биритуалних некропола на северу Каганата. Уколико бисмо њихову диспозицију посматрали у светлу изложених утисака о хоризонталној стратиграфији налазишта, припадали би познијој фази коришћења гробља. У тим целинама нема хронолошки осетљивих налаза, па ваља, макар из начелних разлога, задржати извесну дозу опреза приликом стављања биритуалног атрибута. Такав опис би пристајао пре свега гробљима где су оба вида сахрањивања заступљена у *истио време*. У неким случајевима, међутим, установљене су извесне временске разлике, па су у Новим Чаревцима гробови спаљених покојника били оштећени укопавањем касноаварских скелетних гробова (Јанковић 2003, 98–100, сл. 1, 2), док је на референтној некрополи у Покасепетку (Sós, Salamon 1995), која није узета у разматрање, установљено да су гробови кремираних покојника негирали раноаварско скелетно гробље. Главни део текста завршава се оценама да франачки напади, који су довели до краха Каганата, нису битније утицали на простор источне Словачке, прилично слабо насељен и удаљен од центара аварске моћи. Такав степен насељености објашњава се плавленим и глиновитим земљиштем, али се ситуација у великој мери променила у време мађарске доминације. Гушћа попуљеност источнословачке низије у то време тумачи се, без позивања на конкретна истраживања, повољним климатским променама у 9. веку (стр. 88–91, нап. 109). Списак коришћене литературе испуњен је (чехо)словачким, мађарским и аустријским насловима, а након листе скраћеница (стр. 92–97) следи детаљан сажетак на немачком језику, који се тешко прати јер је одштампан врло ситним словима, у густом блоку (стр. 98–112). Квалитетни цртежи предмета дају се на 124 табле. Материјал је распоређен по гробним целинама; на таблама се приказују и основе гробова с распоредом прилога.

Преостали део књиге чине краћи специјалистички прилози. Анализа стаклених перли Људмиле Илашове и Јана

Штубње (Ľudmila Illášová, Ján Štubňa) обухватила је 61 примерак из 16 гробова. Испитивања под лупом и микроскопом су открила многобројне мехуриће у стаклу, настале током производње; по један примерак био је израђен од калцедона и ћилибара. Захваљујући примени раманске спектроскопије потврђено је да коришћено стакло на бази натријума и калцијума, док боја перли потиче од примеса соли бакра, гвожђа и мангана (стр. 237–242). Јана Михајова (Jana Mihályiová) испитивала је трагове дрвета и текстила на предметима од метала. Занимљиви су исходи анализа остатака држаља копаља из гробова 22/60 и 84/62 – прво је било направљено од храста а друго од јавора. Важност закључка огледа се у томе што је донедавно била позната сировина тек 12 авародопских држаља копаља, од којих је само једна била од храста а ниједна од јавора. Те држаље (све са гробаља из данашње Словачке, махом из Комарна) углавном су биле направљене од букве, сребрне јеле или јабуке (Husár 2008; Csiky 2015, 144–145). Тело једне стрелице је такође било од сировине јавора, која је очигледно имала добра физичка и механичка својства за такву употребу. Због стања предмета, анализе остатака текстила нису дале речитије резултате (стр. 243–245). Рендгенску флуоресцентну анализу (XRF) металних предмета извршио је Јан Тирпак (Ján Tigrák). Обухваћено је 20 налаза накита, те 21 појасни комад и 31 украс коњске орме. Резултати су представљени табеларно, док су места узимања узорака приказана на квалитетним фотографијама налаза у боји (Т. I–V). Предмети су прављени од легура сребра, бронзе и месинга. Поред бакра, легуре сребра садрже мали проценат злата. Коришћене легуре биле су уобичајене у време аварске превласти (стр. 246–268).

Антрополошке анализе презентују Тонкова и Вондракова (Mária Tonková, Mária Vondráková). Поред већ представљених основних података, узимане су уобичајене мере лобање и посткранијалног скелета, испитиване су епигенетске карактеристике и вршена је палеопатолошка анализа. И код мушкараца и код жена заступљени су различити облици лобања; просечна висина мушкараца износила је 1,67 m а жена 1,56 m. Антрополошки подаци пружају уобичајену слику авародопске популације на тлу данашње Словачке; нисам компетентан да приказујем епигенетска и палеопатолошка испитивања. Поједине лобање и друге кости су представљене црно-белим фотографијама (стр. 269–289). Књига је завршена извештајем Вањекове (Jana Vaneková) о конзервацији наушнице из гроба 104/84 (стр. 290–292).

* * *

Некрополу Обид Забојник је обрадио у монографији из 2019. године, која је већ укратко приказана (Profantová 2020). Истраживана је у два наврата, с размаком од скоро 20 година, пре постављања иригационих система. Ископавања 1963. године, када је истражено 35 скелетних гробова, водила је Липтакова, а радове вршене између 1981. и 1984. године сам Јозеф Забојник. Тада је документовано 159 гробова, али некропола није испитана у потпуности. Због постојећих зграда, окућница и пута Забојник није успео да установи јужну границу гробља, али се рачуна да је оно било средње величине – до 300 гробова. Резултати првих ископавања објављени су након три деценије, на старински начин, у оквиру опширне студије Антона Точика о средњовековном наслеђу јужне Словачке (Тоџик 1992, 93–115), док су исходи За-

бојникових истраживања публиковани у виду годишњих извештаја, што је свакако оставило простора за целовиту монографску обраду. Као и у претходној књизи, састављени су јединствени каталог гробова и ситуациони план, уз поновно илустровање и излагање грађе према уобичајеном распореду. Поред специјалистичких прилога на крају монографије, приложен је компакт-диск са базама података о гробовима, налазима и конструкцијама.

Прва ископавања, вођена у рововима дужине 15–25 m и ширине 1–1,5 m, била су праћена мањком документацијом. Није био сачињен потпуни каталог гробова (или макар није сачуван), а раке су приказиване шематизовано. Ситуациони план није био прецизан, што је установљено током ревизионих ископавања појединих гробова и након тога исправљено. У складу са ондашњим могућностима, ни фотографија нема довољно, па се ни на тај вид документације није могло ослонити у потребној мери. Према тадашњој методологији ископавања, земља је грубо уклањана све до појаве скелета, а гробне конструкције нису помно бележене, већ само у четири или пет случајева. Није вршена детаљна антрополошка обрада, па се у публикацији раних резултата пол и узрост покојника спомињу само у неколико наврата. Забојникова истраживања вршена су углавном ручно, такође у систему узаних сонди али с неопходним проширењима и танким профилима (0,5 m), тако да на истраженом простору нема неиспитаних гробова. Те кампање су вођене пажљивије и уз бољу техничку документацију, при чему се истиче допринос тада младог колеге, а данас истакнутог стручњака Габријела Фусека. Нумерација сонди и гробова настављала се на претходна ископавања – до гроба 194. Скоро сви налази се чувају у Археолошком институту у Нитри, а они који недостају су представљени старим фотографијама (Т. XVI/25).

Локалитет се налази у атару села Обид, крај места Нове Замки у рејону Нитре на југозападу Словачке, на 700 m северно од тока Дунава (обр. 1). На подручју села регистровано је неколико вишеслојних налазишта, што се збирно датују од неолита до позног средњег века, али је најзначајније управо авародопско гробље. Уз некрополу су уочени и трагови оновременог насеља, које ће ускоро бити публиковано. Старе карте нису толико детаљне да забележе нешто виши положај гробља у односу на околни терен – центар села је на к. 115 m – али приказују слаб, можда сезонски водоток на западу (обр. 2–4). Некропола је јужно од села, на првој, слабије заштићеној тераси Дунава, па претпостављам да је током већих плавења та зона остајала сува, окружена водом. Иако је положај села свакако повољнији, остаци насеља и гробља јасно сведоче о могућности живота на овом положају. На терену се местимично уочавају набачаји опеке и камена, формиран да се не таложи блато. Ораница дебљине 0,3–0,5 m наслојава лес (0,8–1,2 m), који се простира изнад финог песка.

Након уводних података (стр. 9–15) даје се садржајан каталог гробова, састављен на исти начин као у претходно приказаном делу (стр. 17–56), па се расправља о обичајима сахрањивања. То поглавље отпочиње изношењем речитих статистичких прорачуна. Иако је мање од 15% словачке земље улазило у састав Каганата, до данас знамо за око 6400 гробова са тог простора, што је око 10% укупног броја документованих авародопских сахрана. Тако велики узорак је

изнедрио врло поуздане хронологије налаза, о чему је било речи. С друге стране, погребни обичаји се током два и по века аварске превласти „у значајној мери одликују конзервативизмом”, што говори о постојаности културе. Према су привлачиле мање пажње од покретних налаза, и праксе сахрањивања су обрађиване у више наврата (cf. Tomka 1992). Погребни ритуал се сагледава кроз исту теоријску призму и у истом редоследу као обичаји на гробљу Валалики–Вшехсветих, уз важан изузетак – на некрополи Обид нема гробова спаљених покојника. У десет рака нису нађене кости преминулих: судећи према њиховим малим димензијама, реч је о гробовима деце, чији се скелети нису сачували. Истражено је само седам коњаничких гробова, колико и двоstrukих сахрана. Од укупно 201 покопане особе било је 55 мушкараца, 66 жена и 68 деце. Укупно 34% сахрањене деце – тек нешто мање него на некрополи у селу Валалики – и овде сведочи о високом морталитету најмлађих. Само 34 гроба су претрпела оштећења, при чему је у девет случајева начињена минимална штета, за коју су можда заслужни глодари. Неки укопи су оштећени током ископавања.

Раке су се уочавале на релативној дубини до 0,5 m и углавном су биле правоугаоне (аутор упозорава на општу субјективност приликом археолошких описа [не само] гробова, за шта као најбољи пример наводи управо описивање *правоугаоне*, односно *трапезоидне* форме, што зависи од мањих или већих одступања од основног облика). Нису уочене контуре шест децјих гробова, док је 19 рака било трапезоидног облика. У неким случајевима таква форма упућује на оштећење горњих кота раке, како се тумачи и десет овалних упока. Према су на некрополи Обид гробови упоковани у лес, па су њихове ивице углавном вертикалне, неретко је бележено заобљавање углова или искошавање страна раке. Није реч о значајнијим одликама гробова, већ пре о недовољној вештини или пажњи приликом упоковања раке: у светлу раније изложених коментара, можемо се запитати дали и такви детаљи нешто говоре о друштвеном статусу покојника? Велика пажња се придаје гробним конструкцијама, укључујући и базу података на компакт-дису. Гробови 82 и 160 имали су по пар стубова упокованих по средини дужих страница, док су по четири стуба при угловима, односно по шест на дужим страницама, била постављена у по 35 рака. У гробу 70 је забележена јединствена комбинација два вида упоковања, са укупно десет стубова (Т. LI). Стубови су били повезани положеним облицима које су носиле поклопац од дасака – на тај начин је тело покојника чувано од додира са земљом. Поклопац је често увлачен у водоравне жлебове усечене у странице рака, што представља особеност гробља у Обиду. Извођење такве конструкције „захтевало је вештину и, са данашње тачке гледишта, [представљало] непотребну компликацију.” У пет случајева установљено је облагање раке дрветом; 20 гробова било је упоковано „на банак”. У неколико гробова, укључујући гроб 28, испод покојника је установљена неправилна црна мрља, вероватно од органског материјала. У пет упока су забележени омањи негативи носача тзв. мртвачких лежајева. Сахрана у таквој конструкцији је документована и у раци гроба 192, са шест стубова. Упркос уложеном труду, у 21 гробу није могао да се установи тип конструкције – неки од њих били су оштећени. Насупрот томе, у неколико гробова документовано је комбиновање различитих конструкција. Важна је претпо-

ставка о функцији удубљења на дну рака, више главе и ниже стопала, која се врло често бележе широм Каганата: разматра се могућност да су она прављена не би ли се олакшало смештање ковчега. Та удубљења се ретко налазе у гробовима „на банак” и обложеним ракама (стр. 57–60).

Да би текстуални описи били јаснији, Забојник прилаже и илустрације – колико ми је познато, најјасније и најлепше слике авародопских гробова које су икада објављене (obr. 5–13). На основу квалитетних црно-белих фотографија из документације и ауторових инструкција (нап. 19), илустрације у боји израдио је А. Арпаш (А. Агрáš). Може се закључити да су прилози, у виду пресека тродимензионалних модела, направљени на рачунару. Представљено је неколико типова гробних конструкција. Компјутерски модели се приказују уз фотографије, најпре у истој – приближно ортогоналној – пројекцији и величини, а потом из других углова. Гроб 103, у којем је била сахрањена особа женског пола, имао је раку „на банак”. У вертикалном пресеку приказани су покојница како лежи на даскама и поклопац од дасака изнад ње, а на наредној табли фазе сахране: упокана рака, постављање пода од дасака, полагање покојнице и покривање поклопцем. Потом је на сличан начин представљен децји гроб 119, с конструкцијом од усправних стубова и положених облика које носе поклопац од дасака. Нарочито су атрактивни прикази коњаничког гроба 151, односно сахране у сандуку на постолу (мртвачком лежају) из гроба 188. Покојници су представљени реалистично и одевени, па је, према теренској документацији, приказан и појас мушкараца из гроба 188.

Прецизно је документована оријентација 165 покојника, док је у 29 случајева, због пропадљивости децјих скелета и разних оштећења, забележена само оријентација раке. Гробови су у највећем броју оријентисани у смеру северозапад–југоисток, често са отклоном према северу, док је само гроб 113 – скромног али уобичајеног инвентара – имао оријентацију север–југ (tab. 1–2, diagram 1–2). Покојници су махом сахрањивани појединачно, на леђима, с рукама опруженим уз тело (152 гроба), што се претпоставља за још 29 оштећених гробова. Бележена су извесна одступања у положају горњих и доњих екстремитета, што је најизраженије у гробу 50, у ком је сахрањен мушкарац узраста *maturus I* са јако савијеним ногама (Т. XLI/50). Одступања се углавном тумаче као последица малих димензија раке или гробних конструкција, недовољно пажљивог полагања тела, сахране у покрову, потребе за смештајем прилога или познијих оштећења (cf. Durgicová 2007). У гробу 63 била је сахрањена жена стара око 20 година, на десном боку и у полузгргченом положају, без прилога (Т. XLVII/63). Након занимљивог али можда излишног екскурса о вишеструким авародопским сахранама у Словачкој и Аустрији, Забојник представља седам двојних гробова из Обида. Само је у гробу 11 било сахрањено двоје деце. У осталим случајевима покопане су одрасле жене с децом узраста *infans I*, уз изузетак гроба 120, у којем је био сахрањен старији мушкарац с већим дететом. Док су раке двојних гробова уобичајено оријентисане, положај деце у односу на одрасле варира. Те целине одликују скромни инвентари. Свих седам коњаничких гробова било је накнадно оштећено. Коњаници су углавном полагани у југозападни део раке, а коњи уз њихову леву страну. У гробу 129, међутим, покојник је био у

североисточном делу раке а коњ са десне стране и супротно оријентисан. Занимљиво је да су, осим лошије опремљеног гроба 34, те целине распоређене у средишњем делу некрополе, на малим растојањима. На основу прилога датују се у фазе SS I и SS II, у прву половину 8. века, док је гроб 34 приписан фази SS III. С коњима су сахрањивани мушкарци јувенилне до зреле доби, док су пастуви старости од пет до шест година, сем млађе животиње у гробу јувенилне особе 151. На кичменом делу скелета једне јединке утврђени су трагови смртне ране. За разлику од некрополе у селу Валалики, у коњаничким гробовима у Обиду нема дрвених ведрица. Нађене су у три „обична” гроба, што не поткрепљује претходне претпоставке о њиховој намени (стр. 70–74, 99–100).

Будући да нису сачувани сви скелети са првих ископавања, антрополошка анализа није била потпуна. Уочавају се занимљиве разлике у расподели по старосним категоријама. Мушкарци су најчешће сахрањивани у зрелој и старој доби (*maturus, senilis*), а жене, осим старих, у млађем узрасту *adultus I*, што се тумачи високом порођајном и породилском смртношћу (tab. 3–4, diagram 3–4). Наглашен је висок проценат дејих сахрана, који је изворно могао да буде још виши. Грбове су могли да оштете савременици, због пљачке или из ритуалних разлога, или је до тога долазило (знатно) касније – таквих целина на некрополи Обид има девет. Од 35 (34?) таквих укопа, 16 је знатније оштећено, углавном у зони горњег дела тела покојника. Аутору није сасвим јасно да ли лобање у гробовима 43 и 99 недостају због секундарних интервенција, јер посткранијални скелети нису дирани, али се није упустио у детаљније разматрање тог важног питања. Одрубљивање главе се веома ретко документује на авародопским гробљима: посебан рад посвећен је случајевима са некрополе Медлинг у Аустрији, где су одсечене главе биле постављане у анатомском положају (Wiltshcke-Schrotta, Stadler 2005). Пре би се могло помислити да је одрубљивање вршено постхумно, за потребе неког нама непознатог ритуала, али би за изрицање дефинитивног суда ваљало сачекати детаљну антрополошку анализу. Код нас се „крађи лобања” посветио Јован Ковачевић (1977, 204–205), док је у новије време Бранислава Микић Антонић опширно коментарисала такве случајеве из Бечеја, уз навођење других примера са јужног руба Каганата (Микић Антонић 2012, 79–80, сл. 91). Да је реч о постхумној ритуалној радњи, говорило би то што су оштећене и богате сахране које нису биле похаране – гроб 43 био је знатно богатији од гроба 99. Уз то, лобања из испуне пљачкашког рова који је оштетио гроб 72 не припада растушеном скелету на дну раке, док коњанику из гроба 129 недостају лобања и део горњег скелета (стр. 74–77, obr. 15–17, Т. XXXVI, XXXVII/43, LXVI/99, LXXXV/129).

Кад је реч о стратиграфским односима, осим целина које су пресечене модерним каналима, два гроба су била укопана у (нешто) старију кућу 22. Грбови 76 и 77 секу се у малој мери, али не садрже налазе који би могли да се ближе датују. У овој књизи Забојник се не упушта у опширнију расправу о гробним прилозима и даровима, већ примећује забуну и различита одређења која круже у археолошкој литератури, па предмете одређује збирно и неутрално, као гробне „налазе и прологе”. Писац истиче мишљење, донекле поједностављено, да остаци ношње из гробова сведоче

о друштвеном статусу сахрањених особа. Тешко је поуздано разлучити да ли, и у којој мери, опрема неког покојника заиста представља сет предмета које је особа користила током живота, или пак у целини или делом одражава жељу ожалашћених да га представе у одређеном светлу и статусу током процеса сахране – у другом случају, гробни ансамбл би заправо представљао израз друштвених стремљења заједнице, а не самог појединца (*cf.* Schülke 1999, 95). Уз поједине речите примере, писац кратко коментарише прилоге у функцији дарова, на шта сам се већ осврнуо. Прилога није било у 47 (48?) гробова (24,2%), од којих су чак у 32 била сахрањена деца; из три целине су прикупљене само животињске кости.

Након општих напомена о авародопским појасним украсима, наглашава се да су на некрополи Обид они нађени у (највише) 13 гробова, углавном као појединачни окови а не делови комплетних сетова. Међу тим целинама су и четири оштећене коњаничке (гр. 24, 34, 39 и 129). Боље сачуване гарнитуре потичу из гробова 39 и 43, комплетне из гробова 8 и 192, а најбогатија из гроба 188. Преглед отпочиње фрагментованим предметом из гроба 15 (Т. XI/15:2) који је аутор приписао свом типу 306, сад уз напомену да би могла бити реч о окову торбице – тим пре што су у непосредној близини нађени и кременови и једна „омега” фибула. Заиста, такви налази су касније сврстани у тип 2d окова торбица (Tobias 2011, 281, Abb. 6D). Иако су серијацијски датовани у време прелаза између фаза SS II и SS III, сада их Забојник смешта у почетак 8. века. Извесна неусаглашеност са серијацијским датовањем односи се и на тип 186, тј. на четвороугаоне лимене окове из оштећеног гроба 24. Ти предмети се у тексту датују до краја средњоаварске фазе MS II и почетка касноаварске фазе SS I, мада су у серијацијском дијаграму и на ситуационом плану у самој монографији смештени у ранију фазу MS I (650–675: *pril.* 3/g; *Zábojník* 1991, Abb. 1). Калотаста лимени окови орме такође говоре у прилог ранијем датовању, као и мањи правоугаони оков са псеудоресам (Т. XVII–XVIII): поред бројних налаза са скелета коња, матрице за израду сличних предмета потичу из сетова из Кунсентмартона и Фелнака (*cf.* Garam 2001, Abb. 137–138). Збуњује већа количина уломака керамике са витла (стр. 21, Т. XIX, XX/24). Уколико је у гроб 24 доспела приликом сахране, датовање целине би припадало средњоаварском периоду, тј. последњим трима деценијама 7. века; ако се то десило током оштећења раке, сахрана је вероватно била извршена средином тог столећа. У сваком случају, гроб 24 припада првој етапи сахрањивања на некрополи.

Судећи по деловима појаса, гроб 192 је припадао фази SS I – датовање се изводи на основу ретког налаза спојнице главног језичка (серијацијски тип 53), трапезоидне ливене пређице са оковом од лима и алки с лименим оковима (Т. CXXXIX). Док се језичци из гроба 50 и споредан језичак из гроба 59 одређују у фазу SS II, као и језичак и окови с представом грифона из гроба 39, најбоље сачувана гарнитура из тог периода потиче из гроба 8. Издваја се дводелна копча чија је овална алка завршена сучељним змијским главама (Т. VII, VIII). Налази из гроба 43 тежишно се датују око средине 8. века. Иако се поједини типови заступљени у гарнитурџи из гроба 188 јављају у фази SS II, на основу осталих налаза целина је исправно датована у фазу SS III. Споредни

језичак из гроба 34 такође припада тој фази, уз појасне налазе из гроба 150. Истичу се копча и окови из гроба 129. По облику припадају северноиталијанском (или италијанском: Bálint 2019, 50, 272, Fig. 78/22), односно *Bieringen* типу. Међутим, у украсу у виду концентричних кружница, који је заступљен на још неколико предмета са касноаварских гробља у Словачкој, Забојник види ознаку домаће производње по иностраном узору (cf. Zábójník 2000). Ваља нагласити да мотив нема толико везе са (касно)аварским миљеом, колико са германским. По Нађи Профантовој, тај налаз је значајан јер пружа „контролу хронологије” и указује на надрегионалне контакте (Profantová 2020, 307). Сви представљени предмети су бронзани, само је оков у виду елисе пропелера из гроба 59 од месинга (стр. 80–83).

Налази оружја су слабо заступљени. У целости изостају оплате лукова, стрелице и копља. Секире потичу из гробова 135 и 182. Судећи по димензијама, биле су бојне: аутор их је определио у типове 8с и 6b референтне типологије (Szűcsi 2014). С друге стране, од девет ножева који се воде као бојни, само налази из гробова 12, 134 и 167 задовољавају раније предочене метричке параметре. То се још у већој мери односи на посебно издвојене једносекле налазе из гробова 8 и 43, за које се нуди и ближе одређење, да је реч о саксовима (18, Т. VIII/3). Забојник разматра и категорију палаша, у коју их оправдано не сврстава због величине: сакс, међутим, има другачију форму. Налази опредељени као бојни ножеви махом потичу из скромних сахрана и не јављају се у комбинацији са оружјем, што би такође могло да говори против понуђене интерпретације. Жвалама су приписана само два фрагментована налаза (онај из гроба 135 могао је бити разводник оглава), па се помишља да су остали коњи у губицама имали жвале од органских материјала. Делује вероватније да је изостанак тих налаза узрокован оштећењима гробова и корозијом; исто би се односило и на узенгије, забележене у само два коњаничка гроба. Осим налаза из гроба 24, из гроба 129 потиче пар стремена са омега петљом, док су у три целине нађене масивне копче орме. Скромни украси орме, углавном од бронзаног лима, нађени су у пет гробова. Сем описаних комада из гроба 24, из гроба 135 потичу декоративније отиснуте розете. Најинтересантнији су недоступни налази из гроба 23 (Т. XVI/23), чији је положај прецизно документован. Осим сродних средњоаварских украса орме са гробља Замарди (Bárdos, Garam 2009, 72, Т. 60: 475/1–82), Забојник наводи да су одговарајући правоугаони украси потврђени као женски накит главе у Медлингу и као окови појаса детета на гробљу Желовце (стр. 83–86). Украшавањем коња и људи истом оковима упућује на велики значај тих животиња у изворно номадском друштву (Бугарски 2009а, 94).

Насупрот великој већини накита која се налази у функционалним распореду, споменуто је да се такви *џрилози* затичу и у гробовима мушкараца: Забојник те примере тумачи као поклоне жена. На некрополи Обид, наушнице су нађене у 43 гроба – у 29 у пару. Скоро све парове су чинили комади истог типа. Највећи број примерака је од бронзе (24), месинга (29) и комбинације тих легура (6), што се тумачи скромнијим имовним стањем сахрањиване популације (cf. Profantová 2020, 307). Каричице из гроба 5 су од сребра, а нарочито се истиче, „не само на некрополи Обид”, пар златних наушница из гроба 21 (обр. 19). Аутор је приликом

ближег одређивања наушница и у овој књизи користио старе радове Злате Чилинске (нап. 57). Једноставне каричице широког датовања потичу из 18 гробова. Наредну групу чине округле каричице, с коленцем или без њега, које су носиле тамне стаклене перле (тип 1). Ти примерци одговарају споменутом типу Па са оближње некрополе Нове Замки (650–725), док их Забојник у овом случају датира око пола столећа позније, као и наушнице с металним носачем перле из гробова 3, 44 и 122 (Т. IV/3:1, XXXIII/44:1, LXXXI/122:1). Ти комади (тип 2), чини се с помичним привеском, ипак одговарају налазима из Тисафиреда који се датирају од 670. до око 730. године (Garam 1995, 274–276, Abb. 148/25, 254). Сличне наушнице потичу из два гроба у Чонопљи (Радојевић 2004, 45, Т. I/6–7, V/8). Врло су занимљиве, и доста ређе, пунолиствене имитације наушница с округлим каричицама и перлама из гробова 40 (Т. XXXI/40:1) и 140. Примерци са овалном алком и призматичним привесцима, попут налаза из гроба 168 (Т. CXVII/168:1–2), доста су познији – у Тисафиреду се јављају у другој половини 8. века и касније (Garam 1995, 280, Abb. 148/38, 254). У нашем случају, такво датовање је потврђено налазом ниске црних перли у облику лубенице.

Пунолиствене наушнице с једноставним привесцима од псеудогранула могу бити златне (гр. 125) или позлаћене (гр. 155: Т. CVIII/155:1). Алке из гроба 128 красе по две размакнуте куглице (Т. LXXXIII/128:1) – сматрам да је то старији облик. Псеудогранулирани привесци су често у форми обрнуте пирамиде. Такве наушнице припадају типу IV са гробља Нове Замки, који се датирају од 675. до 825. године (Čilinská 1966, Тур. IV, Abb. 11). Уже одређење би падало у крај 8. и почетак 9. века (Garam 1995, 280), о чему би могла да сведочи и друга наушница из гроба 146, чији је крај обликован у виду цилиндричног навоја (Т. C/146:1/1–2). Било је речи о могућностима финијег датовања типа V са некрополе Нове Замки, што би важило и за S каричицу из гроба 163. У дечјем гробу 133 нађен је шупаљ купаста привезак од сребра, украшен филиграном, из најраније фазе сахрањивања. Како у хронолошком тако и у технолошком погледу, могао би да се доведе у везу са златним наушницама из гроба 21 (Т. XIV/21:1). Аутор даје поуздане средњоаварске паралеле из Кецела (Garam 1993, 80, Т. 47/12–13). Примећено је да су примерци из Обида доста истрошени, док остали скромни налази из тог гроба одрасле особе женског пола не пружају могућност ужег датовања. Ако се има све у виду, покоп је вероватно извршен почетком 8. века: Забојник сматра да су златне наушнице изворно припадале старијој рођаци преминуле. Наушнице са некрополе аутор је класификовао у десет типова (обр. 20). Чини се да је типологија могла да буде ужа, тако што би се – уз издвајање варијанти – спојили типови 4 и 5 (луксузне лимене наушнице), 6 и 8 (пунолиствене с кугластим привесцима у различитом распореду), а можда и 9 и 10 (каричице с привесцима обликованим савијањем једног краја). Због сразмерно малог броја налаза, ипак, питање је да ли је уопште било потребе за израдом типологије. Писац скоро све типове датира у фазе SS I и SS II, сем позног типа 3 – овалних наушница с призматичним привеском; као што је наглашено, наушнице типова 6 и 8, као и каричице типова 9 и 10, вероватно припадају познијем периоду.

Наруквице чине део пет инвентара. Скоро све су нађене у паровима, у гробовима млађих жена. Сви примерци су

отворених крајева, ливени у бронзи или месингу. Док је налаз из гроба 21 стањеног тела, из гроба 40 потиче пар типичних, масивних наруквица проширених крајева, украшених пунцирањем (Т. XXXI/40:2). Остали комади су по том својству између описаних (гр. 37, 70, 103). Такве касноаварске нарукнице не омогућавају детаљнија хронолошка разматрања, нити дискусију о статусној вредности. Перле су забележене у 25 гробова, од појединачних налаза до ниски од више десетина украса. Ниске су састављане од истих или пак различитих перли, од којих је само једна од бронзаног лима. Налажене су у гробовима жена и јувенилних особа, вероватно истог пола, али у децим нису. Ситне црне и жуте перле у облику зрна проса документоване су у старијим укопима у средишњем делу гробља, а мањи број таквих комада и у позним нискама (Т. CXXXVIII/193:1). Перле у облику семенки лубенице, каткад навлачене на металне нити, најчешће су црне боје, али има и светлих: оне се налазе у централном делу некрополе, а ситније црне у позним целинама у јужном делу. Поређене су с типологијом налаза са некрополе Прша II (Staššiková-Štukovská 2004). Дискусија о њиховом просторном распореду пружа потврду ранијих закључака да су средњоаварске перле у облику зрна проса коришћене и почетком касноаварског периода (њихову појаву у позним нискама могли бисмо да тумачимо коришћењем доступних старијих украса), да се светлије и нешто крупније перле у облику семенки лубенице такође појављују у прелазном периоду аварске превласти, док ситни примерци црне боје представљају најкарактеристичније касноаварске перле (Pásztor 2008: 318–319, Tab. 2). Нарочито је занимљива ниска из гроба 128, ношена на пропалој бронзаној жици која је висила о описаним наушницама (Т. LXXXIII/128:1–2). Била је сачињена од зрна у облику проса, једноставних сферичних и полиедарских комада и украшених биконичних перли: према типохронологији Адријен Пастор, одреда је реч о раноаварским и средњоаварским украсима. Забојник наводи неколико примера овог специфичног начина ношења ниски, а једна од њих потиче и из касноаварског гроба са некрополе Нуштар (*cf.* Rapan Papeša 2020, 20). Спомиње се и „мање-више необична” полигонална перла из гроба 133 (Т. LXXXVIII/133:2): одавно је објављена ниска таквих кубокоедарских перли са некрополе Богојево IV (Pogány 1908, 409/XXVII, 410), које су поуздано одређене у средњи период аварске превласти, односно прелаз из 7. у 8. век (Garam 1995, 290, Abb. 166/3–4).

Једноставно прстење од бронзе и месинга потиче из 11 (13?) гробова. Налажени су по један или два прстена, а у гробу 40 чак три; једино је одрасла особа из гроба 155 била мушког пола. Већином је реч о примерцима кружног или тракастог пресека, отворених крајева, који не представљају статусне показатеље. Пафта из гроба 138, одрасле жене, начињена је од две кружне плочице позлаћеног бронзаног лима, украшене венцима отиснутих псеудогранула око разнобојних уметака, које су на полеђини имале основу од неког органског материјала (*obr.* 20). Аутор је најближу паралелу нашао у гробу 7. века из Халимбе, али гроб 138 – на основу особина сахране а не налаза – датује у фазу SS II, уз претпоставку да је пафта познија имитација златних средњоаварских комада. У прегледу пафти из авародопских гробова у Словачкој писац наводи и сведену типологију према којој би налаз из гроба 138 припадао типу IIIa, углавном из

последње трећине 7. и с почетка 8. века (Kürti, Wicker 1991, 20–21, Abb. 2/5–6), па би ипак могло да се предложи спуштање датовања сахране из Обида (стр. 87–93).

Преглед „осталих предмета” отпочиње налазом од златног лима из гроба 24. Такви предмети се обично тумаче као имитација златника у функцији обола и одређују у средњоаварски период. Забојник примећује да се у истим целинама често налазе и гајке за перчин: карактеристични украси из гроба 24 су израђени у виду цилиндара од сребрног лима и ојачани бронзаним прстеновима, с делимично сачуваним улошцима од дрвета јавора. Одговарајуће гајке се у литератури приписују виђенијим припадницима ратничког staleжа (*obr.* 21, Т. XVII/24:2, 3; *cf.* Andrási 1997). Из гроба 15 потиче римска омега фибула. Сличне старине су затупљене широм Каганата: у расправи се допуњује списак Бендегуза Тобијаса, који броји око 40 комада (Tobias 2007, 336–337). Будући да ни у Обиду није сачувана игла фибуле, писац сматра да су оне у секундарној употреби ношене као појасне алке, не одричући им ни могућу „магијску” улогу, о чему је било речи. У гробу 169 нађен је јединствени предмет, налик на наковањ, тзв. бабицу за клепање косе. Прецизнију идентификацију масивног гвозденог налаза отежавају три придружене карике ланца (Т. CXIX/2:1; CXX/2:2). Помишља се да је бабица могла бити део златарског алата, што је због ланца мање вероватно. Поред познијих паралела, аутор наводи само једну авародопску, из околине Братиславе. Међу гробним налазима су обрађене и две гвоздене клепетуше са уништеног простора некрополе (Т. XXVI: 1, 4). Питање је да ли је уопште реч о прилозима, јер се клепетуше врло ретко јављају у авародопским гробовима – код нас у Мокрину (Ранисављев 2007, 44–45, сл. 31, 32). Занимљив је и украшен конични предмет од исечене, наспрамно перфориране кости, који је вероватно био зачепљен са обе стране и служио као кутијица. Такви налази нису ретки и махом потичу из децим гробова. Забојник као изузетак наводи још један налаз из Мокрина, богато декорисану тубу која је вероватно потицала из ратничког гроба (Ранисављев 2007, 14, 55, сл. 73–75, Т. XXXVIII), уз опаску да су ти предмети често налажени у комбинацији с прапорцима и смелу претпоставку да су имали функцију сликовнице. Камење у гробовима не представља прилоге, нарочито оно из испуне раке. Све и да је намерно бацано с горелим животињским костима, била би реч о остацима ватришта и даће. Исто би се односило и на уломке керамике из рака 124, 134, 150 и 164. У неколико испуна било је и лепа (стр. 93–97, 101, нап. 111), што такође није гробни прилог.

Потом се обрађују „предмети свакодневне употребе”, где се опет срећу неке категорије налаза које су могле бити другачије сврстане (стр. 97–99). Најпре се спомињу ножеви из 38 укопа, чести као прибор мушкараца, уз налазе из три дечја гроба. У три или четири целине било је по два ножа. Ако бисмо им придружили и шест нешто већих комада, који су обрађени као бојни, било их је још више. Најчешћи налази су једноставне гвоздене копче, које потичу из 65 гробова особа оба пола и, ређе, деце. Углавном су налажене појединачно, у 15 гробова по две, док из коњаничких гробова (*нпр.* гр. 129) потичу и сродне али масивније копче орме. Нађено је и шест бронзаних копчи, од којих нису све биле појасне: у гробу 150 забележена су два таква налаза (Т. CIII/150). За разлику од некрополе Валалики–Вшехсвехих,

пршљенци у Обиду представљају сасвим уобичајене прилоге. Нађени су у 25 гробова, махом особа женског пола, уз две дечје сахране где њихова појава може да се узме као показатељ полне припадности. Преовлађују биконични пршљенци (21), од којих је половина украшена водоравним жлебовима или урезаним линијама. Готово да нема најкарактеристичнијих (и најпознијих) украса конуса, у виду цикцак линија. Гвоздени пробојци потичу из неколико гробова: јасно су опредељена четири налаза (гр. 18, 150, 172 и 188). Кресива и кременови су документовани у осам, односно седам гробова, најчешће заједно. Одредба су у питању сахране мушкараца, уз могући изузетак гроба 160. Препознатљиви комади су у уобичајеном облику лире. За разлику од претходно представљеног налазишта, на некрополи Обид је заступљена још једна група налаза – коштане игленице из шест гробова особа женског пола. У гробу 181 нађене су две игленице правоугаоног пресека (Т. СХХVII/181: 2–3), док су остали примерци уобичајене, цилиндричне форме и украшени на токарском колу. Саме по себи, игленице не пружају могућност ужег датовања, па су гробови 141, 148 и 149 временски одређени на основу наушница, уз закључак да тих налаза нема у најстаријим целинама. Једини срп потиче из гроба 120 (Т. LXXVIII, LXXIX/120:5), датованог у фазу SS II. Нађен је уз лобању одраслог мушкараца који је био сахрањен са дететом. У коњаничком гробу 23, који је приписан истом времену, документована је гвоздена пинцета. Суда према оковима орме и позицији у средишњем делу гробља, не би требало искључити могућност да је реч о старијој сахрани, из прелазног периода. У овом случају писац није тражио аналогије: макар на југу аварског простора, пинцете се не јављају у касноаварско доба (Бугарски 2009а, 110). У позноаварском гробу 150 нађен је брус (?). Реч је о перфорираном налазу од обрађеног камена, правоугаоног пресека (Т. СIII/150:6), који би заправо могао бити лидијски, тј. пробни камен за испитивање племенитих метала (*touchstone*), како га је определила и Нађа Профантова (Profantová 2020, 306). Такав налаз би свакако дао на значају овој позној сахрани (cf. Ježek, Zavřel 2013).

Након краћег задржавања на ведрицама, представљени су керамички налази из 34 гроба (17,5%), на основу којих се и гробље у Обиду сврстава у малобројна налазишта са севера Каганата са слабом заступљеношћу грнчарије. Посуде су полагане у гробове особа оба пола и свих узраста – углавном појединачно, а у три случаја по две: у гробовима 2 и 181 биле су сахрањене припаднице женског пола, а у гробу 11 два детета. Једна посуда из прве целине припада групи тзв. жуте керамике (Т. III/2:2–3), на основу чега је гроб шире датован у 8. век, док се према особинама сахране предлаже уже одређење, у фазу SS II. Преостала два гроба се на основу начина сахране одређују у најмлађи хоризонт некрополе. Од облика се издвајају конична посуда из гроба 97 (Т. LXV/97:4), која има позне паралеле, и већи лонац суженог врата из гроба 104 (Т. LXXI/104:2) који по аутору можда представља имитацију тзв. сивих посуда. Највише по вертикално профилисаном и задебљаном врату посуда заправо подсећа на представника Видине „жућкастоцрвене” (*gelblichrote*) групе, претежно из средноаварског периода (cf. Vida 1999, Тур IE/b2, 83–88), мада при оваквим поређењима треба задржати доста опреза. Најзанимљивији је крчаг уског отвора из гроба 70 (Т. LI/70:6). Тврди се да је реч о

„негде нађеној и секундарно употребљеној” римској посуди, мада не делује вероватно да је тако осетљив суд могао да остане неокрњен током векова. Уз то, познато је да су се у Каганат увозиле посуде из Византије (пре свега као амбалажа) и да је локално произвођена керамика касноантичког типа (Vida 1999, Тур IE, 88–106; Bálint 2019, 196–197). Остале посуде су уобичајених облика, претежно са витла. Неке од њих имају ознаке на дну, углавном у облику уписаног крста, што није реткост. Укупно 11 посуда било је обликовано слободном руком, од којих седам није украшено. На сл. 22 даје се табеларни приказ декорација, које су опет распоређене у шест група. Украси су извлечени зашиљеним инструментом или чешљем, у виду засебних водоравних линија (А) и снопова (С), валовница (D) и њихових комбинација (најбројнија група Е). Групу F чине урезани и пунцирани цикцак украси, самостално или у комбинацији са сноповима и валовницама, али ни технолошке ни декоративне групе не пружају уже хронолошке распоне. Уломци грнчарије су знатно чешће прикупљани из гробне земље, током пражења 109 рака (56,2%). Тако висок „неупоредив” проценат можда представља последицу брижљивијег ископавања. Осим у два гроба упокана у кућу 22, у чијим су испунама нађени нешто старији фрагменти руко рађене керамике, у осталим рамама се срећу уломци касноаварске грнчарије са витла (tab. 6). У двадесетак случајева било је по 10–20 ситних делова различитих посуда, међу њима и вршника (cf. Vida 2016). Сматра се да су оне могле да замењују целе посуде које се обично полажу уз покојнике (стр. 100–101, 104).

Кратки одељци о животињским костима, које ће бити тема посебне студије (нап. 112), садрже само најопштије статистичке податке о заступљености у гробовима, како је бележено током ископавања. Као јасно препознати остаци попудбине, кости потичу из 74 гроба, чему треба додати и оне констатоване у гробној земљи, приликом пражења најмање 75 рака. Те кости не потичу из објеката оштећених приликом упокавања гробова, већ представљају археолошки траг ритуалне праксе. Неретко су биле нагореле, па се с правом помишља на даће [одељак је грешком два пута одштампан: стр. 103, 105]. Љуске јаја су нађене у десет гробова – по пет сахрана деце и одраслих. На некрополи Серед–Фехерто А јаја су такође полагана уз покојнике оба пола, свих узраста и различитог друштвеног статуса, при чему није уочена правилност распореда у оквиру раке (Madaras 1995, 58). У Обиду је прилагано по једно или по неколико јаја: изузетак представља гроб 193, у којем је горњи део скелета детета био дословце окружен јајима (Т. СХХХVIII/193). Интересантна расправа прати „необичне” налазе кућица пужева, забележене у 18 рака. Пошто оне нису најпрецизније документоване, данас није јасно да ли су пужеви били полагани као прилози или потичу из гробне земље: чини се да су бар у неким случајевима приспеваали у раку приликом засипања. Ипак, кућица пужа је у једном гробу нађена на грудној кости детета, док су у другом они констатовани непосредно изнад скелета, на дубини од око 1,20 m, до које, како је процењено, нису могли да допру самостално. Из јужних аварских крајева знамо за пример са некрополе Старчево–Ливаде, где је у једном гробу уочена концентрација пужева у карличном пределу скелета (Гаџић 1985, 179).

Као и у претходној књизи, поглавље о хронологији отпочиње освртом на тростепену поделу аварске превласти, уз позиве на референтна дела (осим Garam 1995), укључујући ређе коришћену хронологију Петера Штадлера у којој се уводе и методи датовања из природних наука (Stadler 2005). На тлу Словачке има мало раноаварских целина (истиче се некропола Комарно VI), па следи сажета расправа о две фазе прелазног периода (650–700), формулисана у Забојниковој серијацији. Тврди се да је таква подела „у складу с виђењима већине истраживача Аварског каганата”. По мом мишљењу, почетак средњоаварског периода би требало одредити око 670/680 године, од када се прате значајније промене у материјалној култури, док би гробови *Toiuiú-siia-Илар* групе представљали позну манифестацију раноаварског периода, условљену потребом за реафирмацијом моћи аварске врхушке после краха код Цариграда 626. године. Управо због раноаварских традиција тог хоризонта, Фалко Даим почетак средњоаварског периода одређује у 650/670. годину (Daim 2003, 487–497). Велика већина авародопског наслеђа Словачке припада касноаварском времену, подељеном у три (Daim 1987) или четири одсечка (Zábojník 1991). Те хронологије су изведене на основу проучавања појасних гарнитура. Пошто су такви налази слабије заступљени, истиче се да је тешко одредити поједине фазе коришћења гробља Обид, при чему „можда само” инвентар гроба 24 припада прелазном периоду, док се остале сахране датују у прве три фазе касноаварске скале. Наглашава се да скелетни остаци из тог гроба нису анализирани – уколико је била реч о старијој особи, која није била одевена по савременој моди, налази не би нужно сведочили о ранијем уповавању. Иако није потврђено сахрањивање из фазе SS IV, наводи се могућност да су такве, најпозније сахране вршене у неиспитаном јужном делу гробља.

Затим се, на трагу споменутог Штадлеровог остварења, расправа о могућностима успостављања апсолутне хронологије. У ретким случајевима располаже се провереним историјским подацима, за шта одличан пример – мада не једнозначан – пружа управо датум доласка Авара у Карпатску котлину (567/568: Konec 2015). Додао бих да тај датум не представља упориште само за успостављање археолошке хронологије, већ и за расправу о етничкој позадини (рано) аварске материјалне културе. Традиционално се за крај аварског идентитета узима пад Каганата у сукобима са Франачком почетком 9. века, мада се мора рачунати са продуженим присуством популације, а у траговима и њене материјалне културе, јер су се локалне аварске заједнице асимиловале различитим темпом и на различите начине (e.g. Daim 2003, 514). „Релативно прихватљив критеријум” представљају и налази новца: Забојникова ограда је оправдана јер се у аварским гробовима налазе и старија ковања (cf. Бугарски 2021, 145, нап. 12). Слично би важило и за (изворно) добро датоване импорте, с тим што је управо археологија Авара, захваљујући огромном узорку гробних налаза, изнедрила ваљане датуме многих предмета византијске израде или порекла (e.g. Garam 2001). Саме по себи, C¹⁴ анализе не пружају довољно уске датуме за период раног средњег века, што се може превазићи дендрохронолошким или пак серијацијском калибрацијом. С обзиром на инвентар налаза и чињеницу да је некропола истраживана у прошлом веку, Забојник се од свега наведеног послужио сери-

јацијским датовањем појасних налаза (SS I: гр. 129, 192; SS II: гр. 8, 39, 43, 50; SS III: 150, 188), па је гробље угрубо датовао у прве три четвртине 8. века (стр. 106–108; упор. прил. 3/г). Нађа Профантова је у основним цртама сагласна са таквом хронологијом, с тим што фази SS I приписује и гробове 7, 9, 16, 58, 88, 107, 126 и 131 (иако у тим гробовима нема налаза, датује их „са сигурношћу”: Profantová 2020, 306). Као што проистиче из претходног текста приказа, а без жеље да се залази у детаљне анализе, има још целина које могу добити прецизније датовање. Чини се да су средњоаварском периоду припадали гробови 3, 23, 24, 44, 122, 128, 129, 133 и 138. Уже временско одређење гробова 15 и 43 лежало би у средини 8. века, док би фази SS III припадао и гроб 34. Гроб 168 би могао да се одреди шире, у другу половину 8. века, а гроб 146 можда у крај 8. и почетак 9. столећа.

У закључку књиге се понављају оцене, по мом суду не сасвим тачне, о slabим могућностима датовања аварских целина на основу накита, па је хоризонтална стратиграфија гробља рашчитана само на описан начин (obr. 25). Према аутору, сахрањивање је отпочело у средишњем делу истраженог простора (гробови 24, односно 129 и 192), где се уочава појас од три реда најстаријих гробова. У том делу некрополе се налазе и сви гробови који би на основу овде представљених анализа могли да се датују (и) у средњоаварски период, осим гроба 138 који је смештен јужније. Око њих су гробови из фазе SS II, као и гроб 15, а јужно су укопи из одсечка SS III (прил. 3/и, j). Гроб 146, према овде изложеним разматрањима међу најпознијима, такође је на јужној периферији налазишта. Сходно томе, типови 2, 4, 5 и 6 наушница налажени су у средишњем делу гробља, где доминирају примерци типа 2, које смо приписали средњоаварском периоду, али се наушнице типа 1 углавном налазе северно и јужно од те зоне. Ни комади типа 8 не показују јасну концентрацију. Слично је и са налазима перли: оне ранијег датовања (у облику зрна проса, крупније светле перле у облику семенки лубенице и кубооктоедарске) такође су налажене у централној зони некрополе, а позне црне у јужној (прил. 4, 5). Док предложене допуне не мењају установљени стратиграфски след, можемо да понудимо нешто шире датовање налазишта – у последњу четвртину 7. и прве три четвртине, ако не и током целог 8. века. Померање почетка активности гробља у мало дубљу прошлост није у нескладу с тиме што је на локалитету документовано старије насеље. Особеност некрополе у Обиду свакако представља северна зона гробова без прилога, углавном дечјих, који чине четвртину свих сахрана. Такви гробови се бележе и у средишњем и јужном делу гробља, али у мањем броју (прил. 6). Писац их је на основу стратиграфске анализе датовао у фазу SS II, што не делује обавезујуће за све случајеве, нарочито за гробове из централног дела истражене површине. Код нас је посебна зона дечјих гробова установљена у старијем хоризонту сахрањивања у Бечеју (Микић Антонић 2012, 45). На самом крају основног текста наглашава се да је област ушћа реке Хрон у Дунав, код Штурова, била од стратешке важности у време позне аварске превласти, о чему сведочи велики број истражених гробља. Захваљујући проспекцији из ваздуха зна се за још две некрополе у непосредном окружењу, где су пробна ископавања такође изнедрила авародопске гробове. Почетак сахрањивања на великој некрополи Штурово I одређен је у прелазни пери-

од, што се овде предлаже и за некрополу Обид која је, по свему судећи, била друга по величини на разматраном простору. На основу археолошке слике, тј. бројних богатих коњаничких сахрана, чини се да је још битнија била област данашњег Комарна. Укључујући и област Братиславе, дакле, знамо за три важне аварске зоне на југозападу савремене Словачке, с густом насеобинском мрежом (*ADAM* 2002, Karte 4), које су контролисале комуникацију са Западом и одбрану Каганата (стр. 109–112). Након библиографије следе сажетак на енглеском језику, у веома ситном слогу, 139 уредних табли, опремљених исто као у претходној монографији (стр. 113–261), и специјалистички прилози.

Анализа стаклених перли, али и каменних артефаката, поново је поверена Људмили Илашовој и Јану Штубњи (стр. 262–277). Укупно 202 перле из 25 гробова биле су подвргнуте стандардном гемолошком испитивању, под лупом и микроскопом, и двома спектроскопским анализама. Осим две перле од кристала и карнелијана, остале су од стакла с високим алкалним садржајем, углавном натријума и поташе. Кременови су вађени из силицијумских стена. Анализирано је 13 налаза из седам гробова, такође под лупом и микроскопима. Лидијски камен (?) из гроба 150 је од ситнозрног лискуноског шиста (*sericitic shale*): од таквог материјала су два одговарајућа предмета са некрополе Брецлав–Поханско (Ježek, Závřel 2013, 123). Јана Михајова је и овом приликом испитивала трагове дрвета и текстила на предметима од метала. Анализирани су остаци дрвета на 49 гвоздених и бронзаних предмета из 31 гроба. Дршке ножева и алатки су прављене од дрвета храста и јавора. Једна ведрица је од тисовине а друга од храстовине, што додатно релативизује раније изнете претпоставке. Испитани су остаци тканине на 33 предмета из 18 гробова. Добро су сачувани и шематски илустровани (обр. 8); у једном случају је установљено да је тканина ланена (стр. 278–290). Рендгенску флуоресцентну анализу металних предмета – накита, појасних украса, окова орме и др. – вршили су Јан Тирпак и Ана Тирпакова (Anna Tírpáková). Израђивани су од различитих бронзаних и месинганих легура; бронзане садрже калај и олово. Бронзани накит је у огромном проценту прављен од калајне бронзе (36 од 39 комада), два предмета су златна, три од позлаћеног сребра а четири бакарна. Седам наруквица је направљено од бронзе а две од месинга, као и многе наушнице и четири претена. Појасни окови су у великој већини од бронзе, као и окови орме, од којих су неки били посребрени. Важан резултат испитивања (стр. 291–334) представља успостављање корелације између вредности легуре, технолошке софистицираности и социјалне

стратификације сахрањених, чиме се знатно одмакло од очигледних асоцијација (нпр. *злато* = *бојаши*).

* * *

На претходним страницама приказане су прве две од пет планираних монографија авародопских гробља у Словачкој, чијим објављивањем Јозеф Забојник намерава да, макар у овој фази, заокружи своју богату каријеру. Остваривање тако амбициозног програма пуно говори о нашем аутору, чије велико искуство и међународна репутација гарантују квалитет штива. Несумњиво компетентан, аутор се није либио да расправља о неким феноменима којима се у аваролошкој литератури ретко приступа – пре свега мислим на детаљну анализу обичаја сахрањивања, која је у другој књизи пропраћена изванредним илустрацијама. Можда неће бити претерана тврдња да су Јозеф Забојник и његов сарадник отворили ново поглавље у презентацији (аварских) некропола, јер су илустрације у потпуности научно засноване. Њихов значај, тако, превазилази неспорну естетску вредност: пошто се сам Забојник није детаљније осврнуо на ово остварење, слободан сам да приметим да, и поред сталног напретка рачунарске технологије, овако високо постављену лествицу неће бити лако прескочити!

Анализа гробних прилога је вршена у класичном и нешто сведенијем облику, иако су и ту заступљена свежа гледишта. Писац се при датовању целина и, последично, хоризонтна сахрањивања ослањао пре свега на уска датовања појасних окова, којима је и сам пресудно допринео (Zábojník 1991). Забојник очигледно нема пуно поверења у ужа датовања других врста предмета, пре свега накита, која се нуде у референтној и њему сасвим сигурно добро познатој литератури. Из тога проистичу извесне недоумице око временског одређења налазишта, које су условиле нешто детаљнији осврт. Такође, било је простора за нешто ширу расправу о хоризонту гробова спаљених покојника, који је потврђен на некрополи Валалики–Вшехсветих. Ваља нагласити да се аутор ослонио на тим стручњака који су вршили сепаратне специјалистичке анализе. У духу правог интердисциплинарног приступа, ти прилози не чине тек додатке или „украсе” књига, већ су у највећој мери коришћени приликом формулисања закључака. Ако се има у виду све наведено и у ишчекивању следећих монографија, могу да изразим наду да ће представљени програм Јозефа Забојника бити подстицајан за нашу публику и да ће се овдашњи стручњаци одважити на сличне напоре.

Иван БУГАРСКИ

БИБЛИОГРАФИЈА:

- ADAM 2002** – *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*, Budapest 2002.
- Ambros 1993** – C. Ambros, Tierbeigaben in den Gräbern aus der Zeit des awarischen Reiches, *Bioarchäologie und Frühgeschichtsforschung. Berichte des Symposiums der Kommission für Frühmittelalterforschung*, 13. – 15. November 1990, Wien 1993, 111–122.
- Andrási 1997** – J. Andrási, Avar kori varkocszorítók, *Archaeologiai Értesítő* 123–124/1996–1997, 85–123.
- Aspöck 2018** – E. Aspöck, Frühmittelalterliche Graböffnungen: von ungeliebter Störung zur archäologischen Quelle, *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte. Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*, Mainz 2018, 3–14.
- Bálint 2019** – Cs. Bálint, *The Avars, Byzantium and Italy. A Study in Chorology and Cultural History*, Budapest 2019.
- Balogh 2006** – Cs. Balogh, Avar kori kettős és többes temetkezések a Duna–Tisza közén, *Arrabona* 44/1, 2006, 41–86.
- Bárdos, Garam 2009** – E. Bárdos, É. Garam, *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek*, Budapest 2009.
- Bede 2012** – The status of horses in late Avar-period society in the Carpathian Basin, *The very beginning of Europe? Cultural and Social Dimensions of Early-Medieval Migration and Colonisation (5th–8th century)*, *Archaeology in Contemporary Europe. Conference Brussels – May 17–19 2011*, Brussels 2012, 41–49.
- Bereczki et al. 2010** – Z. Bereczki, E. Molnár, A. Marcsik, G. Pálfi, Evidence of surgical trephinations in infants from the 7th–9th centuries AD burial site of Kiskundorozsma-Kettőshatár, *Acta Biologica Szegediensis* 54/2, 2010, 93–98.
- Béreš 2008** – J. Béreš (Zost.), *Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia. III. zväzok*, Východné Slovensko, Nitra 2008.
- Borzová 2006** – Z. Borzová: Kosáky v hroboch z obdobia včasného stredoveku na Slovensku, *Slovenská archeológia* LIV–2, 2006, 209–237.
- Bugarski 2008** – I. Bugarski, The Geomorphological Matrix as a Starting Point for Determining the Position of Avar-time Settlements in Pannonia: The Example of the Bačka Region, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 38/3, 2008, 437–455.
- Бугарски 2009а** – И. Бугарски, *Некрополе из доба антике и раној средњеј века на локалитету Чик*, Београд 2009.
- Бугарски 2009б** – И. Бугарски, Ромејске сулице VI века и налази са Градине у Врсеницама и Лишке Таве, *Зборник Народној музеја (археологија)* XIX–1/2009, 423–454.
- Bugarski 2015** – I. Bugarski, Axe, Battle Axes and Battle Knives from Avar-Time Graves in Vojvodina, *Warriors, weapons, and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin*, Cluj–Napoca 2015, 129–146.
- Бугарски 2020** – И. Бугарски, Критички прикази: Csanád Bálint, The Avars, Byzantium and Italy. A Study in Chorology and Cultural History, *Varia Archaeologica Hungarica* 31, Institute of Archaeology, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences, *Archaeolingua*, Budapest 2019, 372 pp, 82 figs, *Старинар* LXX/2020, 257–278.
- Бугарски 2021** – И. Бугарски, Гроб коња из Виминацијума и копља облика трске, *Свеј средњовековних ујврђења, градова и манасџира. Омаж Марку Појовићу*, Београд 2021, 143–155.
- Bugarski, Ivanišević 2018** – I. Bugarski, V. Ivanišević, Sixth-Century Foederati from the Upper Moesian Limes: Weapons in a Social Context, *Vivere Militare Est. From Populus to Emperors – Living on the Frontier I*, Belgrade 2018, 291–332.
- Bugarski et al. 2013** – I. Bugarski, N. Miladinović-Radmilović, I. Popadić, M. Marjanović, Early Mediaeval Burial at Stubline near Obrenovac: Spatial, Anthropological and Archaeological Analyses of the Southernmost Avar Grave, *Acta Archaeologica Carpathica* XLVIII, 2013, 285–305.
- Bunardžić 1985** – R. Bunardžić, *Čelarevo, Risultati delle ricerche nelle necropoli dell'alto medioevo*, Novi Sad 1985.
- Vida 1999** – T. Vida, *Die awarenzeitliche Keramik I (6. – 7. Jh.)*, Berlin – Budapest 1999.
- Vida 2016** – T. Vida, Backglocken, Backdeckel und Backhauben. Archäologische Angaben zur Ernährungskultur Süd- und Mitteleuropas, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 67, 2016, 361–422.
- Вујовић 1994** – М. Вујовић, Трагом једног податка, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 18, 1994, 87–88.
- Garam 1993** – É. Garam, *Katalog der awarenzeitlichen Goldgegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum*, Budapest 1993.
- Garam 2001** – É. Garam, *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*, Budapest 2001.
- Garam 1995** – É. Garam, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*, Budapest 1995.
- Гачић 1985** – Ђ. Гачић, Некрополе сеобе народа у Старчеву, *Гласник Српској археолошкој друштва* 2, 1985, 178–179.
- Górecki 2005** – J. Górecki, Ze studiów nad rozwojem, pochodzeniem oraz funkcją trzuczęściowych pojeników okresu wczesnego średniowiecza, *Studia Lednickie* VIII, 2005, 85–129.
- Grefen-Peters 1992** – S. Grefen-Peters, Doppelbestattungen in awarischen Gräberfeldern – Wege und Grenzen der anthropologischen Forschung, *Awarenforschungen II*, Wien 1992, 1193–1228.

Daim 1987 – F. Daim, *Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf*, NÖ, Wien 1987.

Daim 2003 – F. Daim, Avars and Avar Archaeology, an introduction, *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Mediaeval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, Leiden – Boston 2003, 463–570.

Дрёмов, Круглов 2021 – И. И. Дрёмов, Е. В. Круглов, Железные конусы в погребениях Улуса Джучи: аспекты этнокультурной принадлежности, *Нижеволожский археологический вестник* 20/2, 2021, 149–168.

Đuricová 2007 – M. Đuricová, Zvláštnosti v ukladaní mrtvých ako súčasť duchovnej kultúry obyvateľstva v období avarského kaganátu na území Slovenska, *Slovenská archeológia* LV, 2007, 311–351.

Đuricová 2014 – M. Đuricová, K problematike výskytu symbolických hrobov na pohrebiskách obdobia avarského kaganátu z územia Slovenska, *Musaica* XXVIII, 2014, 97–104.

Zábojník 1991 – J. Zábojník, Seriation von Gürtelbeschlaggarituren aus dem Gebiet der Slowakei und Österreichs (Beitrag zur Chronologie der Zeit des Awarischen Kaganats), *K problematike osídlenia Stredodunajskej oblasti vo včasnóm stredoveku*, Nitra 1991, 219–323.

Zábojník 2000 – J. Zábojník, Zur Problematik der «byzantinischen» Gürtelbeschläge aus Čataj, Slowakei, *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter*, Innsbruck 2000, 327–365.

Zábojník 2004 – J. Zábojník, Birituálne pohrebiská v severnej a západnej časti Karpatskej kotliny v období avarského kaganátu, *Študijné zvesti* 36, 2004, 339–357.

Zábojník 2009 – J. Zábojník, *Slovensko a avarský kaganát*, Bratislava 2009².

Јанковић 2003 – Ђ. Јанковић, Чаревци, Нови Сланкамен, гробље IX столећа – разматрање датовања, *Споменица Јована Ковачевића*, Београд 2003, 97–110.

Ježek, Zavřel 2013 – M. Ježek, J. Zavřel, Touchstones in graves from the Avar and Great Moravian periods, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 43/1, 2013, 117–129.

Kiss 1962 – A. Kiss, Az Avar kori lovas – temetkezés szokásának vizsgálata, *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 1962, 153–162.

Koncz 2015 – I. Koncz, 568 – A Historical Date and Its Archaeological Consequences, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 66, 2015, 315–340.

Ковачевић 1977 – Ј. Ковачевић, *Аварски каџанаји*, Београд 1977.

Kovrig 1963 – I. Kovrig, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*, Budapest 1963.

Kroll 2013 – H. Kroll, Ihrer Hühner waren drei und ein stolzer Hahn dabei. Überlegungen zur Beigabe von Hühnern im awarischen Gräberfeld an der Wiener Csokorgasse, *Offa* 69–70/2012–13, 2013, 201–216.

Kürti, Wicker 1991 – B. Kürti, E. Wicker, Bemerkungen zur Agraftenfrage der Awarenzeit, *Zalai Múzeum* 3, 1991, 19–34.

Madaras 1995 – L. Madaras, *The Szeged-Fehértó „A“ and „B“ Cemeteries*, Debrecen – Budapest 1995.

Марковић 2013 – Н. Д. Марковић, Скелет коња из коњаничког гроба са некрополе Ушће код Обреновца, *Зборник Народног музеја (археологија)* XXI–1/2013, 275–290.

Marković et al. 2015 – N. Marković, M. Janeczek, D. Marinković, O. Stevanović, N. Krstić, K. Petrujković, R. Trailović, Paleopathological and radiological examination of the Avar period horse bones from central Balkans (Serbia), *Медусуна Weterynaryjna* 71/10, 2015, 619–625.

Микић Антонић 2012 – Б. Микић Антонић, *Некропола из њериода аварске доминације. Локалитет Пионирска улица у Бечеју*, Бечеј 2012.

Müller, Ambros 1994 – H.-H. Müller, C. Ambros, Neue frühgeschichtliche Pferdeskelettunde aus dem Gebiet der Slowakei, *Študijné zvesti* 30, 1994, 117–175.

Нађ 1959 – Ш. Нађ, Некропола код Арадца из раног средњег века, *Раг војвођанских музеја* 8, 1959, 45–102.

Novotnik 2011 – Á. Novotnik, Ein besonderer Bestattungsbrauch: „Leere“ Gräber in der Awarenzeit, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 51, 2011, 99–113.

Pásztor 2008 – A. Pásztor, Ergebnisse der typochronologischen Untersuchung awarenzeitlicher Perlenfunden in Ungarn – Perlenrucht in der Früh- und Mittelawarenzeit, *Antaeus* 29–30, 2008, 307–324.

Pogány 1908 – J. Pogány, Gombosi sírmező (Bács-Bodrog), *Archaeologiai Értésítő* XXVIII, 1908, 404–415.

Pomberger et al. 2021 – B. M. Pomberger, J. Mühlhans, K. Saunderson, K. Grömer, Pellet Bells from the Avar age Cemeteries of Komárno, *Slovenská archeológia* LXIX–1, 2021, 99–131.

Premužić et al. 2016 – Z. Premužić, P. Rajić Šikanjić, A. Rapan Papeša, A case of Avar period trepanation from Croatia, *Anthropological Review* 79/4, 2016, 471–482.

Profantová 2020 – N. Profantová, Nové publikace: Jozef Zábojník: Pohrebisko z obdobia avarského kaganátu v Obide. VEDA – Archeologický ústav SAV, Bratislava – Nitra 2019. ISBN 978-80-8196-013-0. 335 str. + DVD, *Archeologické rozhledy* LXXII/2020, 306–307.

Радојевић 2004 – Д. Радојевић, Раносредњовековна некропола на циглани у Чонопљи, *Раг Музеја Војводине* 43–45/2001–2003, 2004, 41–55.

- Ранисављевић 2007** – А. Ранисављевић, *Раносредњовековна некропола код Мокрина*, Београд 2007.
- Рапан Папеша 2020** – А. Рапан Папеша, Magic or practicality? “Antiquities” in Avar period graves in eastern Croatia, *Life and Death in Medieval and Early Modern Times. Proceedings of the 5th International Scientific Conference of Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology Zagreb, 6th and 7th June 2018*, Zagreb 2020, 17–31.
- Риц 1997** – П. Риц, Стање истраживања периода сеобе народа у северној Бачкој, *Раг Музеја Војводине* 39, 1997, 199–207.
- Ricz 1985** – P. Ricz, Timber Constructions in Avar Graves – Contributions to the Resolving of Problems Linked with Burial of the Avars in North Bačka, *Archaeologia Jugoslavica XXII–XXIII/1982–1983*, 1985, 96–112.
- Szücsi 2014** – F. Szücsi, Avar kori balták, bárdok, szekercék és fokosok. Baltafélék a 6–8. századi Kárpát-medencében, *Alba Regia* 42/2013–2014, 2014, 113–186.
- Sós, Salamon 1995** – Á. Cs. Sós, Á. Salamon, *Cemeteries of the Early Middle Ages (6th–9th centuries A.D.) at Pókaszeptk*, Budapest 1995.
- Stadler 2005** – P. Stadler, *Quantitative Studien zur Archäologie der Awaren I*, Wien 2005.
- Staššiková-Štukovská 2004** – D. Staššiková-Štukovská, Sklené koráliky z pohrebiska v Prši II, *Slovenská archeológia* LII, 2004, 35–54.
- Scharrer-Liška et al. 2015** – G. Scharrer-Liška, O. Cichocki, K. Wiltschke-Schrotta, Wooden coffins in the Avar-period cemetery in Frohsdorf, Lower Austria, *Open Archaeology* 2015/1, 54–78.
- Schülke 1999** – A. Schülke, On Christianization and Grave-Finds, *European Journal of Archaeology* 2/1999, 77–106.
- Tobias 2007** – B. Tobias, Néhány érdekes tárgy a Zillingtal-Unterer Kapellenberg D. 41. sírból. Csátfibulák és ecsetek, *Archaeológiai Értesítő* 132, 2007, 325–341.
- Tobias 2011** – B. Tobias, Avar kori tarsolyzárók a Kárpát-medencében, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Studia Archaeologica* XII, 277–312.
- Tomka 1986** – P. Tomka, Archäologische Studien zur Ethnographie der awarenzeitlichen Völker, *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 116, 1986, 155–168.
- Tomka 1992** – P. Tomka, Avarische Grabsitten – Abriß der Forschungsgeschichte bis 1963, *Awarenforschungen II*, Wien 1992, 969–1023.
- Tomka 2003** – P. Tomka, Az avarkori temetkezési szokások kutatásának újabb eredményei. Kettős- és többes temetkezések, *Arrabona* 41, 2003, 11–56.
- Točík 1992** – A. Točík, Materiály k dejinám južného Slovenska v 7.–14. storočí, *Študijné zvesti* 28, 1992, 5–250.
- Трбуховић 1980** – Л. Трбуховић, Прилог проучавања страних етничких елемената у аварским некрополама, *Сјуртинар* XXX, 1980, 123–129.
- Härke 1993** – H. Härke, Intentionale und funktionale Daten. Ein Beitrag zur Theorie und Methodik der Gräberarchäologie. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 23/1, 1993, 141–146.
- Husár 2008** – M. Husár, Niektoré aspekty včasnostredovekých kopijí a oštepov z územia Slovenska – otázky násad a odtlačkov textílií, *Archaeologia historica* 33/08, 457–470.
- Cosma 2020** – C. Cosma, Male Graves Containing Earrings and Beads from the Avar Cemeteries in Transylvania, *Life and death in mediaeval and early modern times. Proceedings of the 5th International Scientific Conference of Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology Zagreb, 6th and 7th June 2018*, Zagreb 2020, 47–63.
- Costello, Williams 2019** – B. Costello, H. Williams, Rethinking heirlooms in early medieval graves, *Objects of the Past in the Past. Investigating the significance of earlier artefacts in later contexts*, Oxford 2019, 115–130.
- Csiky 2012** – G. Csiky, Seaxe im awarenzeitlichen Karpatenbecken, *Thesaurus avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére – Archaeological Studies in Honour of Eva Garam*, Budapest 2012, 371–393.
- Csiky 2015** – G. Csiky, *Avar-Age Polearms and Edged Weapons. Classification, Typology, Chronology and Technology*, Leiden – Boston 2015.
- Čilinská 1961** – Z. Čilinská, Nové nálezy falér zo slovansko-avarských pohrebísk na Slovensku, *Slovenská archeológia* IX/1–2, 1961, 325–346.
- Čilinská 1966** – Z. Čilinská, *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky*, Bratislava 1966.
- Čilinská 1990** – Z. Čilinská, Die awarenzeitlichen Frauengräber mit Pferdbestattung in der Slowakei, *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* XV, 1990, 135–146.
- Štefančíč 1988** – *Ranosrednjovekovni skeleti nekropole Sv. Erazmo kod Ohrida*, Beograd 1988.
- Wiltschke-Schrotta, Stadler 2005** – K. Wiltschke-Schrotta, P. Stadler, Beheading in Avar Times (630–800 A.D.), *Acta medica Lituanica* 12, 2005, 58–64.